

NATIONAL OPEN UNIVERSITY OF NIGERIA

DEPARTMENT OF LANGUAGES

COURSE CODE: IGB211

**COURSE TITLE: SURVEY OF THE LITERATURE IN IGBO
NTUGHESI/NNYOGHASIAGUMAGU N'IGBO**

Odee Ihe ọmụmụ:

Prọfesọ Iwu Ikwubuzo

Ngalaba Amụmamụ Sayensi Asụsụ, Asụsụ Mba
Afrika na Asia, Mahadum Legọsị, Naijiria (Dept. of
Linguistics, African and Asian Studies, University of
Lagos, Nigeria).

Onye Òdezi Ihe ọmụmụ:

Prọfesọ H. S. Igboanụsị

Ngalaba Amụmamụ Sayensi Asụsụ na Asụsụ Afrika,
Mahadum Ibadan, Naijiria (Dept. of Linguistics and
African Languages, University of Ibadan, Nigeria).

Onye Nchikwa Ihe ọmụmụ:

Prọfesọ H. S. Igboanụsị

Ngalaba Amụmamụ Sayensi Asụsụ na Asụsụ Afrika,
Mahadum Ibadan, Naijiria (Dept. of Linguistics and
African Languages, University of Ibadan, Nigeria).

National Open University of Nigeria

National Open University of Nigeria
Headquarters
Plot 91, Cadastral Zone, University Village,
Nnamdi Azikiwe Expressway,
Jabi, Abuja.

e-mail: centralinfo@nou.edu.ng

URL: www.nou.edu.ng

Published by
National Open University of Nigeria

Printed 2020

ISBN:

All Rights Reserved

NDINA

IHU AKWUKWO

Mkpolite.....	.....
Mbunuche Izugbe	.....
Mbunuche Kpom kwem.....	.....
Nkwa Ihe Omumu.....	.....
Ngwa Ihe Omumu.....	.....
Yunit Ihe Omumu.....	.....
Akwukwo Oguguna Nrutuaka.....	.....
Nnwale	.....
Ihe Omume.....	.....
Ule Enyemmaaki.....	.....
Usoo Enyemmaaki.....	.....
Ndina Ihe Omumu.....	.....
Ka a ga-esi ritekaricha Uru IheOmumu	.....
Ndi Nduzi na Nkuzi	.....
Nchikota.....	.....

Mkpólite

IGB211 bụ yunit ihe ọmụmụ abụọ. O ga-eduba ụmụ akwụkwọ n'ịmụta ihe niile gbasara agụmagu ederede Igbo. Ihe ndị anyị ga-eleba anya n'ime agụmagu ederede Igbo gụnyere ihe ndị a: Ihe bụ agụmagu, nkenụdị agụmagu, mmewere, na nnyocha agụmagu ederede Igbo: iduuzi, abụ na ejije. E mere ihe ọmụmụ a n'ụdị na ọ bụrụ na ụmụakwụkwọ amụchaa ya, ha ga-enwe ike kọwaa ka agụmagu ederede Igbo siri malite, nkennụdị nakwa ụzọ e nwere ike ịgbaso wee nyochaa ya. IGB211 ga-ewe otu sịmesta maka ndị no n'ogo afọ abụọ. O bụ ihe ọmụmụ a kwadoro maka ndị na-agụ asụsụ Igbo n'ụlọ akwụkwọ dika otu ihe n'ime ihe ha ga-amụ na mahadum. Ihe ọmụmụ a nwere modul atọ, modul atọ ndị a metụtara nkọwa agụmagu ederede Igbo, etu o siri malite na nkenụdị ya. E jikwa akwụkwọ nrụtuaka wee lebaa anya na nnyocha nkenụdị agụmagu atọ e nwere n'Igbo.

Mkpólite Ihe Ọmụmụ IGB211

Ịkpólite maọbụ idubanye ụmụakwụkwọ n'agụmagu ederede Igbo dī mkpa na mmalite ihe ọmụmụ gbasara agụmagu ederede ka ha nwe ike ịghọta ntọala ya nke ga-enyere ha aka imata ihe a na-akọ na ya bụ ihe ọmụmụ n'ọdinihu. A kwadoro ngwá ihe ọmụmụ a site n'agụmagu ederede ndị Igbo ndị a tūrụ anya na ha ga-abara ụmụakwụkwọ Igbo uru.

Akwụkwọ ntuziaka ihe ọmụmụ a ga enye aka n'ebe ọ dī mfe ịkọwaputa ihe ihe ọmụmụ a bụ, ngwá nkuzi ihe ndị dī mkpa maka ihe ọmụmụ a na etu ngwá nkuzi a ga-esi būrụ ihe bara uru. O nyere ntuziaka maka oge a tūrụ anya a ga-eji mụọ yunit ihe ọmụmụ nke ọbụla. O nyekwara ntuziaka dika osi metuta ihe omume onye nkuzi ga-eleba anya. O bụ ihe dī oke mkpa na ị ga na-aga n'ihe ọmụmụ ndị achikọbara; ka gị na ndị nkuzi/ntuziaka gị wee nwee ntulerikọta uche maka ihe ndị gbagwojuru gị anya.

Mbunuche Izugbe

A kwadoro ihe ọmụmụ a ka ọ bawanye nghọta ụmụakwụkwọ n'ihe gbasara agụmagu ederede Igbo n'ụzọ ọbụla. A tūrụ anya na ihe ọmụmụ a ga-eme ka:

- a) ụmụakwụkwọ nwee ike ịkọwa agụmagụ na etu osiri malite n'ala Igbo;
- b) mata nkenụdị agụmagụ ederede Igbo na ọmụmaatụ ha;
- c) mata ihe ndị a na-eleba anya n'agụmagụ ederede Igbo, ma nye ọmụmaatụ dabara adaba maka nke ọbụla;
- d) nwee ike inyochaa agụmagụ ederede Igbo n'enweghị nsogbu maọbụ oke mgbakasị ahụ.

Mbunuche Kpọm kwem

E nwere ihe a tụtụ anya na ụmụakwụkwọ ga-amutarịrị na yunit ọbụla n'ime yunit iri na atọ. O ga-aka mma ibu ụzọ guọ mbunuche ndị a tupu a guọ ihe ndị metụtara yunit ọbụla. A tụtụ anya na tupu ụmụakwụkwọ amụchaa ihe ọmụmụ a, ha ga-enwe ike:

- i. Kọwaa ihe bụ agụmagụ ederede,
- ii. Nye njirimara agụmagụ ederede Igbo na uru ọ bara.
- iii. Kwuo etu agụmagụ ederede Igbo siri malite, nsogbu o nwere na ógó ọ nọ ugbua.
- iv. Nye ma kọwaa n'uju ihe niile gbasara nkenụdị agụmagụ ederede Igbo.
- v. Kọwaa ma nye ọmụmaatụ ihe ndị a na-eleba anya mgbe a na-ekwu maka asụsụ agụmagụ ederede Igbo.
- vi. Nyochaa agụmagụ ederede ọbụla e nyere ha dika: iduuazị, abụ, na ejije.

Nkọwa Ihe Ọmụmụ

Iji hụ na e mere ihe niile e nwere n'ihe ọmụmụ a, ị ga-agba mbọ hụ na ị gụrụ yunit niile e nwere na ya. Guọ akwụkwọ ndị e nyere maka ihe ọmụmụ a nakwa akwụkwọ ndị NOUN hoputaara gi. Yunit ọbụla nwere nchikọta, mmechi na nnwale Onwe, gbaa mbọ hụ na i mere Nnwale Onwe niile di na ngwụcha yunit ọbụla. Gbaa mbọ gugharia ihe omume/ọrụlọ ndị ahụ onyenkuzi lebara anya n'ihi na ọ ga-enyere gi aka ighotakwu ihe ọmụmụ a.

A ga-anwale ihe ndi i mutara site n'oruuolo ndi ahụ onye nkuzi lebara anya. O buru na a muchaa ihe omumu IGB211 - SURVEY OF THE LITERATURE IN IGBO, a ga-ele ule ikpeazu. A turu anya na ihe omumu a ga-ewe izu uka iri abuo. O bu okenoora diiri gi itinye oge ihe omumu maka yunit obula n'ihi na nke a ga-enyere gi aka ihu na i mechara ihe omumu a n'oge.

Ngwa Ihe Omumu

Ngalaba maabu mmewere ihe omumu a ndi kachasi gba elu gunyere:

1. Yunit Ihe omumu
2. Akwukwo Ogugu
3. Failu Ntinye Ihe omume
4. Usoro a ga-agbaso wee mee ihe

Yunit Ihe Omumu

A turu anya na yunit ihe omumu obula ga-ewe otu izu uka. N'ime ya, e nwere mbunuche nkuzi a turu anya na i ga-agbaso wee na-amu ihe omumu gi. Yunit ihe omumu obula nwekwara akwukwo ogugu na nnwale Onwe. Oru ulo onye nkuzi ga-eleba anya, yunit ihe omumu niile na nkuzi a ga-akuzi na ya ga-enyere gi aka inwetazu mbunuche niile e deputara maka ihe omumu a. Ha di yunit iri na ato nke a haziri na modul ato. Modul na yunit ndi ahụ gunyere:

Modul 1   Agumagu

Yunit 1	Gini bu Agumagu?
Yunit 2	Nkwa Agumagu Ederede
Yunit 3	Njirimara Agumagu Ederede Na Uru O Bara
Yunit 4	Ntolite Odide Agumagu Ederede Igbo

Modul 2 Nkenụdị Na Mmewere Agụmagụ Ederede Igbo

- Yunit 1 Abụ Ederede/Ugbu a
- Yunit 2 Iduuazị
- Yunit 3 Ejije Ederede/Ugbu a

Modul 3 Nnyocha Ndịna Agụmagụ Ederede

- Yunit 1 Ndịna Abụ Ederede
- Yunit 2 Ndịna Iduuazị
- Yunit 3 Ndịna Ejije Ederede

Modul 4 Nnyocha Ọdịdị Agụmagụ Ederede

- Yunit 1 Ọdịdị Abụ Ederede
- Yunit 2 Ọdịdị Iduuazị
- Yunit 3 Ọdịdị Ejije Ederede

Modul 1 bụ ndubanye maọbụ mkpólite n'íhe bụ agụmagụ na nkọwa agụmagụ ederede Igbo, njirimara agụmagụ ederede na uru agụmagụ ederede bara. Modul a lebakwara anya na ntólite agụmagụ ederede Igbo. Na Modul 2 ka e mere nkenụdị agụmagụ ederede, ebe Modul 3 lebanwere anya na etu e si enyocha ụdirị agụmagụ ederede ndị ahụ e nwere n'otu n'otu.

E nwere yunit iri na atọ n'íhe ọmụmụ a. Ihe mejupụtara yunit íhe ọmụmụ nke ọbụla bụ íhe ọmụmụ otu izu ụka nke gụnyere íhe kachasị mkpa a tụtụ anya na a ga-amụta, usoro a ga-agbaso wee mụọ íhe, ngwá íhe ọmụmụ ndị a ga-eji amụ íhe, na íhe nnwàle nke onwe. Tinyekwara Ihe omume, ọ bụ íhe ndị a niile ga-enyere gị aka íji nweta mbunuche e ji wee mebe yunit íhe ọmụmụ nke ọbụla na nke íhe ọmụmụ a n'ozuzu oke.

Akwukwo Ogugu Na Nrutuaka

Ihe kachasi mkpabu ngwa ihe omumu e nwere maka ihe omumu a. N'agbanyeghi nke a, i nwekwara ike igu akwukwo ogugu ndi ozo. Yunit ihe omumu obula nwere akwukwo ogugu na akwukwo nrutuaka. Guo akwukwo ndi ahụ iji mutakwuo n'elu nke onye nkuzi kowara n'ime ihe omumu ndi a.

Nnwale

E nwere usoro nnwale n'ihe omumu a; ihe omume onye nkuzi lenyere anya na ule nke a ga-edede. N'ime ihe omume ndi a, a turu anya na i ga-etinye ihe ndi i mutara oge i n'ime ihe omumu n'oru .

I ga-enyeriri onye nduzi ihe omumu (tutorial facilitator) ihe omume gi ka o wee nwee ike inwale gi dika oge e nyere na usoro akwukwo failu si di.

Oru nke i ga-enye onye nkuzi maka nnwale ga-ebu maaki iri ato (30%) n'ime maaki niile ihe omumu ahụ nwere.

Ihe Omume

E nwere ihe omume na ngwusi yunit nke obula. A turu anya na i ga-eme ihe omume niile ndi ahụ. A ga-eme gi nnwale na ha niile, mana ato ndi kacha mma bu ndi a ga-ewere maka nnwale ugboro ugboro. Ihe omume obula bu maaki pesenti iri (10%). Oge i mechara nnwale nke obula, were ya na fom ihe omume onye nkuzi ga-amaaki wegara onye nduzi ihe omumu. A ga-enwe failu ihe omume. N'ime failu a, i ga-ahụ ihe omume ndi ahụ niile i ga-enyefe onye nkuzi maka inye gi maaki. A ga-agbako maaki niile onye nkuzi nyere maka oruulo wee nweta maaki maka ihe omumu a. I ga-ahụ ihe gbasara oruulo ndi ozo n'ime failu ihe omume na n'ime yunit ihe omumu e nwere ebe a.

Gbaa mbu hu na ihe omume obula rutere onye nduzi ihe omumu gi aka tupu ubochi e nyere maobu ubochi e nyere kpom kwem. O buru na o nwere ihe obula ga-eme na i gaghi

emecha ọrụ gị; gbaa mbọ hụ na onye nduzi ihe ọmụmụ maara maka ya tupu ụbọchị e nyere maka iwebata ọrụ ndị ahụ eru, ka gị na ya kparịta ma o nwere ike inyetukwu gị oge. A gaghị agbatị maọbụ nyekwa oge ọzọ, ma e wepụ n'ọndụ enweghizi ihe a ga-eme maka ya.

Ule na Enyemmaakị

Ule ikpeazụ maka IGB 211 ga-abụ awa abụọ. O ga-ebu pesenti iri asaa (70%) n'ime maakị niile ekwesiri inwe n'ihe ọmụmụ a.

Ihe ga-emejuputa ule ga-abụ ajuju ga-egosiputa ụdị nkwale nke e nwere n'ihe omume nke onwe na ihe omume nke onye nkuzi ga-eleba anya nke e merela. Ajuju nkwale ga-emetucha aka n'ihe niile e jiri mụọ ihe. A tụtụ anya na ị ga-aza ajuju atọ n'ime ajuju ise di n'ime ya. Ajuju atọ ndi a ga-enye gị maakị iri asaa; maakị iri atọ nke si na maakị onye nkuzi nyere n'ihe omume na maakị iri asaa i nwetere n'ule ga-agbakota nye gị otu nari maakị. I ga-ewere ohere di n'etiti oge i jiri mechaa yunit nke ikpeazụ na oge di tutu ule amalite wee lebagharịa anya ọzọ n'ihe niile i mere na kọọsụ a. I nwekwara ike lebane anya ọzọ n'ọrụ nkwale nke onwe na ihe omume tupu ule amalite.

Usoro Enyemmaakị

Tebulu 1 a kọwara etu a ga-esi kerisie maakị a ga-enweta n'ihe ọmụmụ a:

Ihe Omume	Maakị
Ihe Omume	Ihe Omume atọ kacha mma ka a ga-eji nye maakị iri atọ (30%) n'ime maakị niile a ga-enweta n'ihe ọmụmụ a.
Ule ikpeazụ	Ule ikpeazụ ka a ga-eji nweta maakị iri asaa (70%) nke ihe ọmụmụ a.
Mgbakota ihe niile	Pasenti ihe ọmụmụ a bu bu otu nari (100%)

Ndịna Ihe Omume A

Tebulu 2 a dī n'okpuru gosiri yunit niile na izuuka ole a ga-eji mụọ ihe omumụ a.

Yunit	Isiokwu Ihe omumụ	Ihe omume n'Izu uka	Ihe omume Onye nkuzi lenyere anya
	Ntuziaka maka ihe omumụ a	1	

Modul 1 Agumagụ

1	Gini bụ agumagụ?	2	
2	Nkọwa Agumagụ Ederede	3	
3	Njirimara Agumagụ Ederede Na Uru O Bara	4	
4	Ntolite Odide Agumagụ Ederede Igbo.	5	Ihe Omume 1

Modul 2 Nkenụdị Na Mmewere Agumagụ Ederede Igbo

1	Abụ Ederede/Ugbu a	6	
2	Iduuazị	7	
3	Ejije Ederede/Ugbu a	8	
4		9	
			Ihe Omume 2

Modul 3 Nnyocha Ndịna Agumagụ Ederede

1	Ndịna Abụ Ederede	10	
2	Ndịna Iduuazị	11	
3	Ndịna Ejije Ederede	12	Ihe Omume 3

Modul 4 Nnyocha Odidị Agumagụ Ederede

1	Ọdịdị Abụ Ederede	13	
2	Ọdịdị Iduuazi	14	
3	Ọdịdị Ejije Ederede	15	Ihe Omume 4
	Nlebagharịanya n' ihe a mụrụ	16	
	Ule	17	
	Mgbakọta	18	

Etu A Ga-Esi Mee Ihe Omume/Nnwale

A ga-esi n'ụzọ abụọ nwalee gị n' ihe ọmụmụ a. Ihe omume nke onye nkuzi ga-eleba anya (ga-amaakị) na uleakwụkwọ so ihe ọmụmụ. A tụtụ anya na ị ga-eme ihe omume ma nyefee ha n' aka onye nkuzi ga-eleba ha anya. Ị ga-agba mbọ nyefee ya onye nkuzi n'oge kwesiri ekwesị. Ihe omume ga-enye pasenti iri atọ na maakị niile ị ga-enweta maka ihe ọmụmụ a.

Ka ị ga-esi ritekarịcha uru n' ihe ọmụmụ

N' ihe ọmụmụ a, ebe ụmụakwụkwọ na ndị nkuzi nọsara anọsa, yunit ihe ọmụmụ gasị nọchitere anya onye nkuzi mahadum. Uru dị n' ụdị ihe ọmụmụ a bụ na i nwere ike ịgụ akwụkwọ ma lebakwa anya na ngwa ihe ọmụmụ gi n' usoro ọ masiri gi, n'oge na n' ebe kachasi dị gi mma. Hụta ya dika ịgụ ihe sitere na nkuzi ihe kama igere onye nkuzi. Dika onye nkuzi nwere ike inye gi ihe omume na klaasi, yunit ihe ọmụmụ bụ ihe omume ị ga-eme n'oge o kwesiri.

Yunit ihe ọmụmụ nke ọbụla gbasoro otu ụdị usoro. Ihe nke mbụ bụ ndubanye n' isiokwu maọbụ mkpọtite isiokwu nke yunit ahụ na etu otu yunit nke ọbụla si wee metụta yunit ndị ọzọ na ihe ọmụmụ ahụ n' ozuzuoke. Nke na-esote ya bụ mbunuche e nwegasiri. Mbunuche bụ ihe ga-enyere gi aka iji mata ihe i kwesiri imesi tupu ị bịa na njedebe ihe ọmụmụ gi. Ị ga-ewere mbunuche ndi a dika ihe ga-eduzi ihe ọmụmụ gi. Oge i mechara

ihe dị na yunit a, ị ga-alaghachi azu, tlee ma i nwetakwara ihe ndi ahụ e bu n'uche na ị ga-enweta tupu ihe omumu yunit a agwucha. O buru na ị na-eme nke a kwa mgbe kwa mgbe, ị ga-ewelite, n'uzo di elu, ohere i nwere igafe n'ule, ya bu, ime nke oma n'ihe omumu a.

E tinyekotara nnwale nke onwe n'ime yunit nke obula; e nyekwara aziza ha na njedebe kotosu a. Ime nnwale ndi a ga-enyere gi aka inweta ihe e bu n'uche na yunit ihe omumu a ma kwadokwa gi maka ihe omume na ule. I ga-eme nnwale nke onwe obula ebe obula i huru ya na yunit ihe omumu a. A ga-enwegasi omumaatu yunit ihe omumu a. Mee nke obula oge i rutere na ya.

Ndi Nduzi /Nkuzi

E weputara awa asato maka nkwado ihe omumu kotosu a.

A ga-eme ka ị mata ubochi, oge na ebe a ga-anọ eme ihe omumu ndi a, tinyekwara aha, akara ekwenti onye nduzi gi ozigbo e nyere gi otu ị ga-esonye maka ihe omumu a. Mmekorita nke gi na onye nkuzi ga-eleba anya n'oru ulo gi ga-enyere gi aka. I ga-agba mbu ka gi na onye nkuzi na-akpakorita site n'ekwenti na uzo mgbasa ozi ndi ozo ma i nwee nsogbu gbasara ihe omumu a.

Onye nduzi unu ga-etinye maaki ole i nwetara na ihe omume gi, tinyekwa anya n'oganihu maobu nsogbu obula ị nwere ma nyere gi aka oge a na-eme kotosu a.

I ga-ezigara onye nduzi ihe omumu ihe omume gi onye nkuzi lenyere anya n'ezi oge tupu ubochi e weputara maka ime nke ahụ. Onye nkuzi gi ga-enye maaki i nwere ma zighachiri gi ya n'oge na-adighi anya.

Atufula oge ikpoturu onye nkuzi gi maobu degara ya ozi n'imeelu ma o buru na:

- I ghotaghi akuku ihe omumu yunit maobu ihe ndi e nyere gi guo.
- Nnwale onwena-enye gi nsogbu.

- I nwere ajuju maobu na ihe omume na-enye gi nsogbu; ihe onye nkuzi gi kwuru banyere ihe omume maobu banyere maaki e nyere gi n'ihe omume gi.

I ga-agba mbu ka i sonye n'ihe ndi a na-akuzi na klaasi. Nke a bu naani ohere i nwere, gi na ndi nkuzi gi ino ihu na ihu. I ga-enwekwa ohere iju ajuju nke a ga-asa gi ozigbo. I nwere ike ikowatarara ya nsogbu i nwere mgbe i na-agu akwukwo ihe omumu a. I ji rite ezigbo uru na nkuzi a, kaba ahụ deputa ajuju ndi i nwere n'akwukwo tupu i bia n'ebe a ga-anu kuzie ihe. I ga-amuta otutu ihe ma o buru na i sonye nke oma.

Nchikota

Ebumnobi IGB 211 bu iji kwado gi inwe ike ime ntule agumagu ederede site n'idubanye gi n'ihe ndi di mkpa i kwesiri ima. Na mmecha ihe omumu a, i ga-enwe nghota ga-edu gi ikowa ihe bu agumagu ederede, nkenudi na ntolite ya. I ga-enwe ike ikowa ndiche di n'etiti nkenudi agumagu ederede Igbo nakwa njirimara ya.

I ga-amutakwa ihe gbasara nnyocha agumagu ederede, ihe ndi a na-agbado ukwu eme nnyocha agumagu ederede, na ihe ndi e kwesiri ilebagasi anya na ya bu nnyocha agumagu ederede Igbo,site na ndina ruo na odidi ya. Nwa akwukwo muru ihe omumu a ga-enwe ike kowaputa, nyochaakwa ihe niile gbasara abu ederede, ejije na iduuzi Igbo obula e nyere ya ka o lebaa anya.

Ana m asi ya diri gi na mma n'ihe omumu a, na-atukwa anya na i ga-enwe mmasi na ya, sitekwa na ya nwe mbawanye amamihe n'ihe gbasara agumagu ederede Igbo.

NDỊNA

IHU AKWUKWỌ

MODUL 1 AGUMAGU

- Yunit 1 Gini bu Agumagu?
- Yunit 2 Nkwa Agumagu Ederede
- Yunit 3 Njirimara Agumagu Ederede Na Uru O Bara
- Yunit 4 Ntolite Odide Agumagu Ederede Igbo

MODUL 2 NKENUDI NA MMEWERE AGUMAGU EDEREDE IGBO.

- Yunit 1 Abu Ederede/Ugbu a
- Yunit 2 Iduuazi
- Yunit 3 Ejije Ederede/Ugbu a

MODUL 3 NNYOCHA NDINA AGUMAGU EDEREDE

- Yunit 1 Ndina Abu Ederede
- Yunit 2 Ndina Iduuazi
- Yunit 3 Ndina Ejije Ederede

MODUL 4 NNYOCHA ODIDI AGUMAGU EDEREDE

- Yunit 1 Odidi Abu Ederede
- Yunit 2 Odidi Iduuazi
- Yunit 3 Odidi Ejije Ederede

National Open University of Nigeria

National Open University of Nigeria
Headquarters
Plot 91, Cadastral Zone, University Village,
Nnamdi Azikiwe Expressway,
Jabi, Abuja.

National Open University
Headquarters
14/16 Ahmadu Bello Way
Victoria Island
Lagos

e-mail: centralinfo@nou.edu.ng

URL: www.nou.edu.ng

Published by
National Open University of Nigeria

Printed 2019
ISBN:

All Rights Reserved

MODUL 1 MKPQLITE AGUMAGU

- Yunit 1   Gini Bu Agumagu
- Yunit 2   Nkwa Agumagu Ederede
- Yunit 3   Njirimara Agumagu Ederede Na Uru O Bara
- Yunit 4   Mmalite Odide Agumagu Igbo

YUNIT 1 GINI BU AGUMAGU?

NDINA

- 1.0   Mkpqlite
- 2.0   Mbunuche
- 3.0   Ndi na Kpom kwem
  - 3.1   Nkwa Agumagu
- 4.0   Mmehi
- 5.0   Nchikota
- 6.0   Ihe Omume
- 7.0   Nruwaka/Ngumi

1.0 MKPQLITE

N'agba a, e nyere nkwa ndi okammuta di iche iche nyere maka agumagu. Nkwa a ndi okammuta nyere ga-enyere umwakwukwo aka ighotami mputara agumagu ma nwee ike imata udi edemede e nwere ike ikpo agumagu na ndi abughi agumagu.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umwakwukwo ga-enwe ike:

- i.   Kwaa agumagu

- ii. Site na nkowa ndi okammuta nyere kpoputa ngwa ato na-aputa ihè n'agumagu obula.
- iii. Site na nkowa ndi okammuta di iche iche hoputa ndjiche e nwere na nkowa ndi Igbo nyere na nke ndi Bekee nyere.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Nkowa Agumagu

Gini bu Agumagu Ederede?

Agumagu ederede bu nke a malitere site n'idetu ya n'akwukwo. Agumagu ederede malitere site mgbe ndiocha batachara n'ala anyi webata edemede. Agumagu ederede Igbo bu ekereuche sooso onye dere ya. O bughị agumagu onu nke obodo niile gbakotara aka nwere. A maara onye dere agumagu ederede; o bu eziokwu na mmadu ncha nwere ike igu ya.

Nkenudi Agumagu Ederede

- i. Abụ ederede
- ii. Iduuazi
- iii. Ejije ugbua

Nye omumaatu nke obula n'ime ha

'Agumagu' dika mkpuruokwu bu n'asusu latin ka e siri nwete ya, nke mputara ya bu ihe niile e dere ede. Dika o di na mbu, o bu naani ederede ka a ma dika agumagu. Ma ka o di ugbu a, ekwurunonu sokwuazi buru agumagu. Ndi okammuta di iche iche enyela nkowa di iche iche banyere agumagu a. Ka anyi leba ha anya n'otu n'otu.

Uzochukwu (2007) kowara agumagu n'akwukwo ya dika, ederede maobu ekwurekwu e jiri asusu choo mma nke na-enye onye guru maobu nuru ya obi anuri puru iche.

Meye (1997) n'aka nke ya kowara agumagu dika akwukwo niile e biputere gbasara otu ihe omumu, nke e jiri asusu gbasoro usoro na iwu odide asusu ahụ wee dee ya, ebe Encarta (2009) kowara ya dika iji okwu a horo aho wee koo akuko n'uzo di iche iche, nke ga-enwe agwa ndi nwere mgbakasị ahụ maobu igosiputa mmetutaobi site n'enyookwu a haziri nke oma.

Nkowaokwu *SCRID* huru agumagu dika "ederede e ji ekereuche wee deputa, nke gunyere akuko/iduuazi, abu na ejije, nke a na-elegara anya na o ga-adigide".

Site na nkowa ndi a e deputara, a ga-asị na agumagu bu mmadu isi n'uzo nka gosiputa echiche obi ya gbasara uwa. Nke a putara na o ga-eji asusu dabara adaba wee deputa ya.

NNWALE ONWE

- i. Kowaa ihe i ghotara dika agumagu.
- ii. Site na nkowa ndi okammuta nyere, kedụ ngwa ato ga-aputariri ihè tupu a kpo ederede obula agumaagu?
- iii. Site na nkowa ndi okammuta di iche iche nyere, e nwere ndiche na nkowa ndi Igbo nyere na nke ndi bekee nyere?

4.0 MMECHI

Na yunit a, a kowara na agumagu bu mmadu isi n'uzo nka gosiputa echiche ya gbasara uwa, nke putara na o ga-eji asusu dabara adaba wee deputa ya. E mekwara ka o doo anya na agumagu na-egosiputa ekereuche odee na akanka ya. Ekereuche a a na-eziputa n'abu, iduuazi naejije.

5.0 NCHIKOTA

Na yunit a, anyi lebara anya na mputarà agumagu site n'ihe ndi okammuta kwuru banyere ya. Nkowa ha niile kwekoritara na agumagu bu mmadu isi n'ekereuche ya gosiputa echiche obi ya gbasara isiokwu obula gbasara uwa. ma were asusu nka deputa

ya. Echiche ahụ e deputara nwere ike idi n'udi akuko, ejije maobu abu. Na yunit nke na-
esonu, anyi ga-eleba anya n'agumagu ederede kpomkwem.

6.0 IHE OMUME

Site n'igbado ukwu na nkowa ndi okammuta nyere gbasara agumagu, nyekwu nkowa
ndi ozo iji gosi ihe i ghotara ihe bu agumagu.

7.0 NRUTUAKA/NGUMI

Agugu, M. O. (2018). 'Periodization of Igbo Written Literature: Problems and Prospects'.
Ebonyi Journal of Languages and Literary Studies, 1(1) 146-156.

Agugu, M. O. (2004). *Ihe Agwo Muru....* Enugu: Eva-Unique Printing and Publishing
Enterprises

Azuonye, C. (1992). The Development of Written Igbo Literature (Chapter 27), From the
Selected Works of Chukwuma Azuonye. University of Massachusetts Boston.

Echibima, G. N. (2001). *Ako na Uche*. Ibadan:Evans Brothers.

Ekechukwu, R. M. (1979). *Akpa Uche*. Ibadan:University Press.

Emenanjo, E. N. (1979). *Utara Nti*. Ibadan:Evans Brothers.

Mdukwe, J. C. (1979). *Nka Okwu*. Lagos: Longman Nigeria.

Meye, J. (1997). 'What is Literature? A Definition Based on Prototypes. *Work Papers of
the Summer Institute of Linguistics, University of North Dakota Session*. 41(024)
1-11.

Microsoft Corporation Digital Multimedia Encyclopedia: Encantar (2009).

Nnabuihe, C. B. (2005). *Agumagu Ederede Igbo: 1933-2003*. Lagos: Green Olive
Publishers.

Nnyigide, N., Ezeuko, R., Nwokoye, N. na Eyisi, J. (2014). *Mkpokota Oru Nka Goddy
Onyekaonwu*. Nimo: Rex Charles and Patrick Limited.

Nwadike, E I. O (1992). *Nsukka:Ntoala Agumagu*. Nsukka: Ifunanya Publisher.

Onuko, A. (2008). *Onye Kpara Nku Ahuhu....* Enugu: New Generation Books.

Onyekaraonwu, G. O. (1980). *Nwata Rie Awọ*. Anambra: Longman Nigeria Publishers
SCRID Dictionary: <https://www.yourdictionary.com/scrid>

Uba-Mgbemena, A. (2012). *Echiche*. Ibadan: Gold Press Limited.

Ubesie, U. T. (1979). *Ukwa Ruo Oge Ya O Daa*. Ibadan: University Press.

Uzochukwu, S. (1990). *Akanka na Nnyocha Agumagu Igbo*. Lagos: Sam Orient Publishers.

Uzochukwu, S. (2004). *Akanka Na Nnyocha Agumagu Igbo*. Lagos: Sam Oriental Publishers.

YUNIT 2 NKỌWA AGUMAGU EDEREDE

NDINA

- 1.0 Mkpọlite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpọm kwem
  - 3.1 Nkọwa ihe bụ Agumagu Ederede Igbo
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikọta
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPQLITE

N'agba (yunit) a, anyị ga-eleba anya n'agumagu ederede, kọwaa ya n'ụdị ga-enyere ụmụakwụkwọ aka ịghọta mputara agumagu ederede Igbo. O ga-emekwa ka ha mata agumagu e nwere ike ịkpọ agumagu ederede na nke abụghị ya.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umwakwukwo ga-enwe ike:

- i. Kowaa ihe bu agumagu ederede Igbo.
- ii. Kwuo nkowa nke ha kwenyere dika nke kacha daba n'ime nkowa ndi e nyerela agumagu ederede.
- iii. Muta njirimara agumagu ederede Igbo.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Nkowa Ihe Bu Agumagu Ederede Igbo

Ndi di iche iche enyela nkowa di iche iche gbasara ihe a ga-akpo agumagu Igbo. E nwere abuo na ndi a anyi ga-akowaputa ihe ha chere bu agumagu ederede Igbo. Ha gunyere: Ndi otu Emenyonu, na ndi otu Emenanjo/Ugonna, nkendi ozo so ya bu Uzochukwu, Onyekaonwu, Nwadike, dgz.

Otu nke mbu nke onye ndu ha bu Emenyonu kowara agumagu dika ederede ndi ahụ nwere ihe na-egosi ihe gbasara obodo obula nakwa odinala ha, n'agbanyeghi asusu e jiri ziputa ya. Na nkowa ya, agumagu ederede obula e dere n'asusu obula nke na-egosiputa maka ndu ndi Igbo nakwa odinala ha bu agumagu. Odee agumagu ahụ nwere ike buru onye Igbo maobu onye mba ozo. Site na nkowaa, uche ya bu na agumagu ndi ahụ Achebe, Ekwensi, Munonye, Nwapa, Amadi, Nwankwo, dgz. dere n'asusu bekee bucha agumagu Igbo.

Otu nke abuo nke Emenanjo na Ugonna bu ndi ndu ha kowara agumagu Igbo dika ederede obula e jiri asusu Igbo dee maobu tugharia site n'asusu ozo gaa n'asusu Igbo, n'agbanyeghi obodo maobu odinala gbara elu na ya. Ya bu, agumagu obula e ji asusu Igbo dee, ma o na-ekwu maka ndi Igbo maobu odinala bu agumagu ederede Igbo. Ugonna (1982) siriri na o burugodu na o bu onye abughi onye Igbo dere iduuzi n'asusu ozo, ozugbo a tughariri ya n'asusu Igbo, a ga-ewe ya dika iduuzi Igbo. Nwadike

n'akukū nke ya kwuru na tupu a si na agumagu ederede obula bu agumagu ederede Igbo, a ga-ederiri ya n'Igbo ma gosiputa odinala ndi Igbo. O gara n'ihu kwuo na o bughị naani ide ihe n'asusu Igbo ga-eme ka o buru agumagu ederede Igbo, kama ndinaya, odidi, agwa na nka asusu agumagu ahụ ga-egosiputa ndu na ahumiihe ndi Igbo. Ya bu, obodo odee si abughị ihe ga-egosi ma agumagu ederede o bu agumagu Igbo ka o bu na o bughị.

Ikwubuzo (2012) kwenyere na uzọ kacha mma iji wepu ndorondoro obula gbasara asusu e jiri dee ihe di n'etiti otu abuo anyi ruturu aka n'elu na nkowa ha gbasara ihe a ga-akpo agumagu Igbo bu ikewa Agumagu Afrika uzọ abuo: Agumagu Afrika ndi e deghi n'asusu olunne ndi Afrika na Agumagu Afrika ndi e jiri olunne ndi Afrika dee. Na nkewa nke mbuka a ga-agunye agumagu Afrika di n'asusu Bekee ndi na-ekwu maka njirimara mba Afrika. N'okpuru ebe a ka a ga-ewebata ndi odee ahudere n'asusu Bekee Emenyonu na-ekwu maka ha - Achebe, Ekwensi, Munonye, Nwapa, Amadi, Nwankwo, dgz. Nkewa a ga-eme ka ihe a ga-akpo Agumagu Igbo - agumagu e dere n'asusu Igbo - kwuru onwe ya, n'ewetaghị mgbagwojuanya obula.

NNWALE ONWE

1. Kowaa ihe i ghotara bu agumagu ederede Igbo
2. N'ime nkowa ndi e nyerela gbasara agumagu Igbo, kedu nkowa nke i kwadoro?
Kwuo ihe butere nkwado gi.

4.0 MMECHI

A kowara na yunit a na agumagu ederede Igbo n'ezikwu bu agumagu ndinaya na-egosiputa ndu, ahumihe na odinala ndi Igbo. A na-ejikwa asusu nka achọ ya mma. E kwukwara na asusu e jiri dee agumagu na-egosi ndi nwe ya bu agumagu. E mekwara ka o doo anya na obodo odee agumagu na ebe ebiputara ya abughị ihe na-egosi agumagu ederede bu nke Igbo, kama o bu na e dere ya n'asusu. Na yunit nke na-eseonu, anyi ga-eleba anya na njirimara agumagu ederede na uru o bara.

5.0 NCHIKỌTA

Anyị akọwapụtala ihe bụ agumagu ederede, rụtụ aka nandị dī iche iche enyela nkọwa dī iche iche gbasara ihe a ga-akpọ agumagu Igbo. A tulere nkọwa otu ndī ọkammuta abuo nyerela gbasara ihe ha chere bụ agumagu Igbo. E mechiri okwu site n'ikwu na ihe ọbula a ga-akpọ agumagu ederede Igbo a ga-ederiri ya n'Igbo.

6.0 IHE OMUME

Ọtụtụ ndī ọkammuta dī iche iche ekwuola gbasara asusu e kwesiri iji dee agumagu Afrika. Tulee, o peka mpe, echiche ndī ọkammuta ise n'isiokwu a.

7.0 NRUTUAKA/NGUMI

Emenyonu, E. (1978). *The Rise of the Igbo Novel*. Ibadan: Oxford University Press.

Emenanjo, N. (1982a). Some first Thoughts on Igbo Literature. In F.C. Ogbalu and N. Emenanjo (Eds.) *Igbo Language and Culture 2*, 47-64. Ibadan: University Press Ltd.

.....(1982b). What is Creative Literature? The Case of Igbo. *Igbo, Journal of SPILC* (Society for Promoting Igbo Language and Culture), 1: 58-65.

..... (1986) The Artist and his Society: The Situation in Creative Literature in Igbo. *Black Orpheus, A journal of the Arts of Africa*, 6 (1): 8-15.

Ikwubuzo, I. (2012). Family and the Igbo Novel. *African Study Monographs*, Vol. 33(3): 145-163. The Center for African Area Studies, Kyoto University, Japan.

Nwadike, I. (2002). Agumagu Igbo: Iduaazi, Akuko Nkenke, Ejije na Abu, 1933-2001. Paper presented at the Seminar on Igbo Studies in the 21st Century, June 12 -13, University of Ngeria Nsukka.

Ugonna, N. (1978). A Brief Survey of the Development of the Igbo novel. Paper presented at the 13th West African Languages Congress, April 3-7, Fourah Bay College, Freetown, Sierra Leone.

..... (1982). The Growth of Igbo Poetry. *Igbo, Journal of SPILC* (Society for Promoting Igbo Language and Culture), 1: 20-25.

Uzochukwu, S. (1999). The Language of Igbo Novel. *Ihafa, A Journal of African Studies*, 3(1): 84-94. Department of Linguistics, African and Asian Studies, University of Lagos.

YUNIT 3: NJIRIMARA AGUMAGU NA URU AGUMAGU EDEREDE BARA

NDINA

- 1.0 Mkpolite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpom kwem
  - 3.1 Njirimara Agumagu Ederede
  - 3.2 Oru/Mbamuru Agumagu Ederede Igbo
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikota
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Yunit 2 kowara ihe bu agumagu nakwa ndi di iche iche nyerela nkowa gbasara ihe a ga-akpo agumagu Igbo. E lebara anya n'okporo echiche abuo n'ihe ndi chere bu agumagu ederede Igbo. Na yunit nke a, a kuziri njirimara agumagu ederede Igbo ma kwuokwa uru di iche iche agumagu ederede Igbo bara. Njirimara ndi a ga-enyere umuakwukwo aka imata ndiche n'etiti agumagu ederede na agumagu onu.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umuakwukwo ga-enwe ike:

- i. Deputa ma kwaa njirimara agumagu ederede Igbo.
- ii. Kwaputa uru agumagu ederede bara.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Njirimara Agumagu Ederede

Njirimara dika mkpuruokwu kwuru onwe ya putara ihe ndi ahụ e ji mara ihe; ihe ndi mere ka ihe a na-ekwu di iche na ndi ozo; ihe ndi gbara elu mgbe a na-akowa maka odidi ihe. Ya bu, tupa e kwue na ederede obula bu agumagu ederede dika Uzochukwu (2007:2) kwuru, a turu anya na o ga-enwe ihe ndi a:

- i. **Asusu:** Asusu agumagu anaghi abu udi asusu nkiti ndi mmadu ji akparita uka kama, o bu asusu di elu, nke ga-eme ka echiche na mmetutaobi gbaa elu. Omumaatu asusu a na-ekwu maka ya gunyere: iji atumaatu okwu, ilu, akpaalaokwu, enyookwu, dgz, wee choo agumagu mma. Nke a na-eweputakwa nkamma n'agumagu.
- ii. **Ekereuche:** Agumagu obula na-egosiputa ekereuche odee agumagu ahụ. Ya bu, o nabu ihe odee cheputara n'isi ya, ghara ibu ihe mere n'ezie. Mgbe ufodu, odee na-eji ihe mere eme wee mee ntoala agumagu kama, o bu okenaru diri ya iji ekereuche ya choo ya mma ma mee ka o kpalite mmasi ogu igu agumagu ahụ.
- iii. **Emereme/Oge eweputara agumagu:** Agumagu ederede obula na enwe ihe mere na ya, na oge e meputara ya. Agumagu na-enwe odinaya metutara ndu mmadu mgbe dum, nke ga-eme ka ndi mmadu nwee mmasi maka ya mgbe e bughị emereme maobu oge e weputara ya n'uche. Ya bu, ihe obula e dere n'agumagu ederede ga-abu nwa nwa tota, o tokwuru.
- iv. **Nkenudi:** Ederede obula ga-adabariri n'otu n'ime nkenudi ato e nwere n'agumagu. Ya bu, agumagu ederede ga-adiriri n'udi iduuzi, abu na ejije.

NNWALE ONWE 1

1. Deputa ma kwaa njirimara agumagu ederede ise i maara.

3.2 Oṛu/Mbamuru Agumagu Ederede Igbo

Agumagu bu enyo anyi ji ahụ uwa. Ebe a, odee bu onye nka. Ode iduuzi na-eji ndu, ahumihe niile mere n' uwa dika agha, ihunanya dgz. ede akuko ya. E nwekwara abu. O bukwa ihe nke nke okpobu na-eji egosiputa ihe na-eme na ndu. E weere okpobu dika onu na-ekwuru oha, onye nkuzi, onye amuma (ohu) 'vates'

Ha na-esite n'abu ha akato ihe ojoo na-eme n'obodo. Otu ihe di mkpa n'abu bu na o na-ewebata mkpalite mmuo (inspiration), o nwere mmuo na-akpalite ya ikwu ihe obula o na-ekwu. E nwere ike iwere ya dika dibia afa.

Mgbe ochie, ihe ndi ocha na-eji ekwuputa ihe ndi a bu lyre (ngwaegwu). Ndi na-ekwuputa ya ka a na-akpo 'The minstrels'. N'Igbo, o bu une maobu ubo. E ji ihe ndi a ekwuputa ihe di n' uwa. A na-akpo ya "lyrical poetry" na Bekee ma n'Igbo o bu abu une. Nke a na-ekwuputakarị etu uwa siri metuta otu onye.

Anyi si n'abu une, anyi gafee n'abu ike nke na-ekwuputa ihe na-eme n'obodo, ihe kpatara obodo ji kwuru. O na-ekwu maka odogwu. Omumaatu bu *Iliad* nke Homer maka Griis Odyssey/Ulysses. N'Igbo anyi nwere *Eke Une*.

Anyi gafechaa ndi a, ya bu iduuzi na abu, anyi batazie n'emume (drama). N'ebe a, o dighi onye na-akorọ anyi akuko kama anyi na-eji anya anyi ekiri ihe na-eme. Ndi Griis kporo drama emume. Anyi na-akpokwa ya egwuregwu. Ihe di mkpa n'ejije bu *nñomi*. A ga-enwekwa akuko nke bu ihe ndi mmadu ga na-ejije.

NNWALE ONWE 2

Deputa ma kwaa njirimara agumagu ederede ise i maara.

4.0 MMECHI

Na Yunit a, a kuziri njirimara agumagu, kwaputa ufodu ihe ndi mmadu dere gbasara ya. A tulekwara ufodu uru agumagu ederede bara nke gunyere na agumagu ederede na-akwalite omenala obodo, na-enye obiuto, na-akwalitekwa ezi agwa na ikwuba aka oto.

5.0 NCHIKỌTA

Na yunit a, anyị lebara anya na njirimara agụmagụ ederede na uru ọ bara. A kpọtara ụfọdụ njirimara ndị ahụ agụmagụ ederede nwere kọwadaa ha; meekwa etu ahụ n'uru ndị a gụptasiri agụmagụ ederede bara.

6.0 IHE OMUME

1. Depụta ma kọwaa njirimara agụmagụ ederede ndị ị maara.
2. Kedụ uru ise agụmagụ ederede baara ndi Igbo? Were ezigbo ọmụmaatụ kọwaa ha.

7.0 NRỤTỤAKA/NGỤMI

Agugu, M. O. (2018). 'Periodization of Igbo Written Literature: Problems and Prospects'.

Ebonyi Journal of Languages and Literary Studies, 1(1) 146-156.

Meye, J. (1997). 'What is Literature? A Definition Based on Prototypes'. *Work Papers of the Summer Institute of Linguistics, University of North Dakota Session*. 41(024) 1-11.

Microsoft Corporation Digital Multimedia Encyclopedia: Encantar (2009).

SCRID Dictionary: <https://www.yourdictionary.com> > scrid

Ụzochukwu, S. (1990). *Akanka na Nnyocha Agụmagụ Igbo*. Sam Orient Publishers: Lagos.

YUNIT 4: NTOLITE AGUMAGU EDEREDE IGBO

NDINA

- 1.0 Mkpelite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpom kwem
  - 3.1 Onodu Edemedede na Agumagu Igbo tupu Oge Ndi Mbiarachịwa
  - 3.2 Onodu Edemedede na Agumagu Igbo n'Oge Mbiarachịwa
  - 3.3 Onodu Edemedede na Agumagu Igbo Agata Oge Mbiarachịwa
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikota
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Na yunit 3, anyi lebara anya na njirimara agumagu ederede na uru o bara. A kpoptara ufodu njirimara na uru ndi a, kowaa ha. Na yunit nke a, anyi ga-elebakwa anya n'etu agumagu ederede Igbo siri tolite site n'agumagu onu; rutu aka n'usoro odide na ka o si nye aka n'idetu agumagu ederede Igbo. Anyi ga-arutukwa aka na mbo ndi uka na ufodu ndi okammuta gbara iji hu na e deturu asusu Igbo na agumagu Igbo n'akwukwo, kpotukwa ukwu n'ufodu akwukwo agumagu ederede Igbo ndi e nwere taa. A ga-ahazi ha site n'igbado ukwu na nkenudi agumagu ato e nwere: abụ, iduuazi na ejije.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umuakwukwo ga-enwe ike:

- i. Kwuo udi agumagu kara gba elu tupu oge mbiarachịwa.
- ii. Gkota etu ndorondoro otografi asusu Igbo siri metuta ntolite agumagu Igbo.
- iii. Mara akwukwo agumagu ederede Igbo e nwere na aha odee ha.
- iv. Mara akwukwo agumagu ederede ndi dabara n'iduuazi, abụ na ejije.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Onodu Edemede na Agumagu Igbotupu Oge Ndi Mbiarachịwa

Tupu obibia ndi uka, ndi Igbo so n'otu mba ndi nwere usoro odide ha ji edetu ihe nke a kporo nsibidi. O bu ezie na agumagu ederede na usoro odide e nwere ugbo a bu nke sitere na mbo ndi uka gbara mgbe ha biara igbasa ozioma na senturi iri na itoolu gara aga, o kwesighi ka anyi chefue mbo ndi nna nna anyi gbara inyefe echiche, ahumiihe na amamihe mmetutaobi ha site n'ihe ndi ha deturu tupu ndi uka abia (Azuonye, 1992: 698). Mgbe ndi uka huru na ndi ha biara izi ozioma anaghi aghota asusu ha (nke asuruasu maobu nke edereede), ha bidoro gbaba mbo maka idetu ozioma Chineke n'asusu Igbo.

Ndi Igbo nwere agumagu nke ha tupu ndi ocha abata na mba Afrika. Agumagu ndi a ha nwere gbadoro ukwu n'agumagu onu. Nke a putara na o bu okwu onu ka e ji akuzi ihe. Agumagu onu ndi ahụ bu nke ndi Igbo mgbe gboo ji azulite umuaka ha n'uzo kwesiri ekwesi. O bukwere ya ka ha ji akuzi ihe dika: ezi agwa, nkwenye, ahumiihe, dgz. Mmalite agumagu Igbo niile malitere n'agumagu onu. Nke a putara ihè n'uzo akuko, akuko ifo, agwugwa, ilu, abụ ekpere/ofufe dika igò ndu, igba afa, na ejije odinala. Nwadike (2002) n'ime Agugu (2018) kwuru na tupu ndi uka abia, asusu Igbo enweghi usoroodide. Ya mere, akuko, akuko ifo, abu, agwugwa na ejije bu uzo e si enyefe omenala Igbo site n'okwu onu.

Agumagu onu bu agumagu gbakariri elu n'oge a. E sikwa na ya akuzi ezi omume dika: nrubeisi, igba mbo, eziokwu, ikwuba aka oto, amamihe, idi galigali, dgz. Ya bu, ihe ndi a niile gbara elu n'agumagu e nwere n'oge a bu ihe ndi ga-eme ka e nwee udo na ezi mmekorita n'obodo. Omumaatu agumagu onu ndi e nwere ike igunye na ndi gosiputara omenala na ndu ndi Igbo tupu ndi mbiarachịwa bu *Calabash of Wisdom* nke si n'aka Okammuta Romanus Egudu na *Okamgba* si n'aka John Iroaganachi

NNWALE ONWE 1

1. Kedu udi agumagu Igbo kacha gba elu tupu oge ndi mbiarachịwa?

3.2 Onọdu Edemede na Agumagu Igbo n'Oge Mbjarachijwa

Ndorondoro otografi Igbo malitere n'ihu ndi kwe na ndi ekweghi e nwere n'etiti ndi uka Roman Catholic na ndi uka Christian Missionary Society (CMS). Ndi Roman Catholic hapuru yunio Igbo ndi CMS ji ede ihe kemgbe afo iri abuo na asato, malite iji olundi Onicha. Nhorolundi Onisha ha horo mere ka e nwee otografi abuo maka ide asusu Igbo n'oge ahụ. Ndorondoro a malitere n'afọ 1929 rue afọ 1961. Ufodu agumagu ederede e jiri otografi yunio Igbo dee gunyere *Akuko Ala Obosi* (1924) nke Iwekanuno dere, *Akuko Ifo Grim Koru* nke Dick Udensi tughariri site na *Grimm's Fairy Tales*, *Ije Nke Onye Kraist* nke SPCK's tughariri site n'akwukwo Bunyan a koro 'Pilgrim's Progress', *Ala Bingo* (1933) nke D.N Achara dere na *Omenuko* (1933) nke Pita Nwana dere.

Mgbe ndorondoro otografi a na-aga n'ihu ka Minista na-ahu maka Mmuta hoputara Onwu na ndi otu ya ka ha leba anya n'otografi Igbo. Site na mbu ha gbara, goomenti kwadoro, nabata ma tie iwu na o bu otografi a ka a ga-eji na-edede ma na-akuzi ihe n'asusu Igbo. Ya bu, o bu otografi Onwu na ndi otu ya weputara n'afu 1961 (Afigbo, 1995) buzi usoroodide ndi Igbo ji na-edede ihe ruo taa. Ndorondoro di etu a so na ihe mere ka e nwee ndoghachi azu n'ibiputa akwukwo agumagu Igbo na ikuzi asusu Igbo. Oge ndorondoro a bjara na njedebe, a mailtere biputawa akwukwo di iche iche n'asusu Igbo. Ufodu akwukwo agumagu ederede ndi ahụ e biputara gunyere: *Ije Odumodu Jere* nke L.G.Bell-Gam dere, *Elelija na Ihe O Mere* nke D.N.Achara dere, 'Ibo Proverbs' n'ime *Journal Folklore* nke M.D.W.Jeffreys dere, *Ilu Igbo: The Book of Igbo Proverbs* nke F.C. Ogbalu dere, *Egwu Onwa* nke J.A. Durueke dere, na *Ila Oso Ozuakoli* nke K. Achinivu dere.

E nwekwara ntughari ufodu akwukwo agumagu ederede site n'asusu bekee gaa n'asusu Igbo. Ufodu n'ime ha bu: *Akuko Ifo Ufodu* nke Dorothy Irvine dere, *Okwu Ufodu Aggrey Kwuru* nke C. Kingsley Williams dere, *Enwe a na-akpo Candu* nke Thomas Nelson dere, *Onye Amamihe Ozu si n'Owuwa Anyanwu Puta* nke Henry Van Dyke dere, *Nkapi Anya Ukwu* nke Evelyn Powell Rice dere, na *Akuko Ifo nke si n'Africa* nke J.O. Iroaganachi dere.

NNWALE ONWE 2

- i. I kwenyere na ndorondoro otografị so na ihe wetere ndoghachi azu na ntolite agumagu ederede Igbo? Were ezigbo arumuka kowaa echiche gi.
- ii. Deputa akwukwo agumagu ederede Igbo ndi i maara e biputara ka ndorondoro usoroodide Igbo bjara na njedebe na aha odee ndi dere ha.

3.3 Onodu Edemede na Agumagu Igbo AgataOge Mbjarachiwa

Agumagu ederede putara ihe n'agata mbjarachiwa; usoroodide Onwu ka e jiri dee hama nke a emeghi ka e nwee otutu agumagu ederede Igbo n'ihu na agha dara n'etiti ndi Igbo na ndi Naijiria. Nke a mekwara ka enwee ndaghachi azu ozo n'ide nakwa ibiputa akwukwo agumagu Igbo. O bu ka agha biri n'afu 1970 ka odide agumagu Igbo malitekwara gawa n'ihu nke oma. N'oge a, a malitere biputawa otutu akwukwo agumagu n'asusu Igbo.

E nweela otutu mbu ndi okammuta gbarala iji choputa akwukwo agumagu ederede e nwere n'Igbo ka mgbe afu 1933, bu mgbe e biputara akwukwo iduuazi izizi. Otu onye n'ime ndi gbarala mbu a bu Okammuta I.U. Nwadike n'akwukwo o guputara n'Igbo Semina 2002. Nchocha ya a metutara akwukwo ederede abu, iduuazi na ejije.

Dika o siri kwuo, akwukwo agumagu izizi e biputara n'Igbo bu *Omenuko* nke Pita Nwana n'afu 1933. O kwukwara na akwukwo ejije ugbua izizi bu *Udo Ka Mma* nke Anaelechi B. Chukuezi dere. Na afu 1974, Egudu na Nwoga chikotara abu odinala nke ha kporo *Poetic Heritage*, Igbo traditional verse, mana abu ederede izizi e nwere n'Igbo bu oru nka putara n'afu 1975 – *Akpa Uche*, nke R.M. Ekechukwu chikotara.

N'ihe nchoputa nke a Nwadike mere, o gosiri na e nweela ihe kariri akwukwo abu ederede iri ato na ise. N'edemede ya, o deputara ma akwukwo abu odinala ma akwukwo abu ederede. Anyi echeghi na o dabara adaba bu igunye akwukwo abu odinala ndi a n'akwukwo abu ederede ndi Igbo.

Ufodu n'ime ha bu:

Akwụkwọ Abụ:

Akpa Uche (1975) R.M Ekechukwu, *Mbem na Egwu Igbo* (1978) F.C Ogbalu, *Nka Okwu* (1979) J.C Maduekwe, *Akpaala Okwu* (1979) J.N Onwuchekwa, *Mbem Igbo* (1979) J.C Obienyem, *Aka Weta* (1982) Achebe & Udechukwu, *Okponku Abụ* (1984) J.A Umeh, *Igbo Uyo kọ Mbem* (1984) F.C Ogbalu, *Ogwumagala* (1984) E.N Emenanjo, *Abụ Umu Praịmarị* (1985) C.O Acholonu, *Uka Ndu* (1985) J. Ogu, *Ekpe Nna* (1986) A.K Obierozie, *Echiche* (1986) Ezeuko na Anowai, *Aku bu Ndu* (1988) A.B Chukuezi, *Uche bu Afa* (1989) G.O Onyekaonwu, *Nri Uche* (1990) I.U Nwadike, *Mbido Abụ* (1992) I.U Nwadike, *Omenka* (1992) Iwu Ikwubuzo, C.U. Ogbulogo na L.C.Okoro, *Ekenegwuregwu* (1996) Obike, *Onuegbu na Nnabuihe*, *Ọ dị m N'obi* (1997) C.E Ofomata, *Echiche M* (1999) C.E Ofomata, *Nnụnu Mgbama* (1999) O.A Agu, *Aka Tijie* (2000) O.C Ihejirika, *Olisa Amaka* (2001) R.E Obakhena, *Okwu Ndu* (2001) C.E Ofomata, *Arịma* (2004) C.E. Ofomata, *Echiche Amamihe* (2004) S.O. Agwuna, *Uche Bu Akpa* (2005) C.C. Anozie, *Nchikọta Echiche M* (200) J.C. Onuora, *Ima Mma Chineke* (2007) B.U Ezeibe, *Onatara Chi* (2009) I Ogochukwu, *Itu Agwa Ka Agu* (2009) C Onyeji, *Obi Ocha Umuaka* (2009) C.E. Ofomata, *Uche Bu Ahia* (2009) E.S. Ikeokwe & M.C. Onyejiekwe, *Mbem Olu Oma* (2010) C.G. Okoye, *Nwata HuN'anya O Kwe* (2010) D.O. Onyejebu, *Abụ Na Egwu Ndi Igbo* (2010) P.A. Ifeagwazi & G.N. Oranaekwu, *Ako Na Uche Uwa* (2011) I.S. Osondu, *Odibendi Igbo* (2012) I.S. Osondu, *Muta Uwa* (2012) I.S. Osondu, *Nhazi Uche* (2013) P.A. Ifeagwazi.

Akwụkwọ Iduuazi:

Omenkam (1960) I.C Maduekwe, *Ngozi Dili Chukwu* (1963) Obi Wali, *Okukọ Agbasaa Okpesi* (1964) J.U.T Nzeako, *Chi Ewere Ehihie Jie* (1965) J.U.T Nzeako, *Ebubedike na Igwekaala* (1965) C.N Ugochukwu, *Dimkpa Taa Aku* (1972) F.C Ogbalu, *Ukwa Ruo Oge Ya O Daa* (1973) T.U Ubesie, *Isi Akwu Dara n'Ala* (1973) T.U Ubesie, *Nkolị* (1973) J.U.T Nzeako, *Aka Ji Aku* (1974) J.U.T Nzeako, *Mmiri Oku E Ji Egbu Mbe* (1974) T.U Ubesie, *Aghiriigha* (1974) P.N Munonye, *Okpa Aku Eri Eri* (1974) U. Odilora, *Udoka Nwa Oguadimma* (1974) J.C Obienyem, *Ebubedike* (1975) F.C Ogbalu, *Dinta* (1975) J.C

Maduekwe, *Ahubara Eze Ama* (1975) L.N Oraka, *Ukpana Okpoko Buuru* (1975) T.U Ubesie, *Ukpaka Mijiri Onye Ubiam* (1975) T.U Ubesie, *Juọ Obinna* (1976) T.U Ubesie, *Uwaezuoke* (1976) F.C Ogbalu, *Uru Nwa* (1978) J.C Maduekwe, *Chinaagorom* (1979) J. Onwuchekwa, *Uwadiegwu* (1980) N. Obodo, *Emecheta* (1980) J.U.T Nzeako, *Juochi* (1981) J.U.T Nzeako, *Isi Kote Ebu* (1981) F.A Ihentuge, *Onye Chi Ya Kwu n'Azụ* (1983) N. Obodo, *Okoromba* (1984) D.C Maduelosi, *Uchendu* (1986) C. Ogbonna, *Mkpuru Onye Kuru* (1988) R.C Anene, *Apunaanwu* (1990) Ezeilo & Maduelosi, *Agha Erila M* (1990) C. Okoronkwo, *Ugochi* (1993) O.N Osuchukwu, *Anu Gbaa Ajo osọ* (1994) C.E Ofomata, *Ihe Onye Metere* (1996) C.E Ofomata, *Achowwa Isi Ochụ* (1997) C.E Ofomata, *Chukwukadibia* (1997) I. Okorji, *Adaeze* (1998) I.U Nwadike, *Ihe Ojoo Gbaa Afo* (1999) C.E Ofomata, *Anu Ebu Nwa* (1999) C. Ike, *Omeokachie Omenuko* (1999) Osuagwu & Nwana, *Dibia Na-Agwọ Otoro* (2000) C.E Ofomata, *Onye Chi Ya Akwatughị* (2000) C.E Ofomata, *Chinenyeze* (2001) Epuchie & Obiechere, *Nkem Ejee America* (2001) B.I.N Osuagwu, *Ugonna* (2001) C.E Ofomata, *Ndidi Amaka* (2002) L.C. Okoro, *Chinasa* (2003) J.C. Onuora, *Uwa A Emika* (2005) N. Anierobi, *Nke Onye Metere O Na-Eche Ya* (2005) E.N.Chukwudile, *Uwa Bu Agha* (2005) I.U. Nwadike, *Onye Ije Awele* (2006) I.U. Onyechi, *Akaraka* (2006) J.C. Onuora, *Onye Kpara Nku Ahuhu* (2006) A. Onoko, *Ekwe Ekwe Na-Ekwe N'Ute Ekwere* (2006) K.O. Uzochukwu, *Aturu Ga-Epu Mpi* (2006) O. Ndubuisi, *Ogwu* (2007) Kris Agbedo, *Chukwu Kwuo* (2007) J.I. Obidiebube, *O Di Egwu* (2007) C.Okeke, *Onwu Egbughi Ji E Ji Chuọ Aja* (2008) J.I. Obidiebube, *Ezindu* (2008) Mgbaegbu Et Al, *Amadike* (2008) T. Nzeako A., *Ndi Nwuru Anwu Na-Aga Ije* (2008) C Okeke, *Nwata Guzoro Oto Gwujie Ji* (2008) C.U. Agbara, *Uwa Adighi Ka E Chere* (2009) K Ngozi, *Mmanwu Kote Okwu* (2009) C.U. Agbara, *Opi Dufuo Dike* (2009) C.U. Agbara, *Jide M Aka* (2009) C.E. Ofomata, *Bia Be Anyi* (2009) C.E. Ofomata, *Nwata Hu N'Anyia O Kwe* (2010) D.O. Onyejekwe, *Eze Nnunu* (2010) M.O.Agugu, *Aka Ekpuchi Onwa* (2010) A.I. Aguiyi, *Omekiitoro* (2011) N.R. Ezejesi, *A Chowwa Ijide Oke Ehi...* (2011) I.S. Osondu, *Ukwu Kporo Izaga* (2011) I.S. Osondu, *Agwa Oma Na-Amita Mkpuru Oma* (2011) J.U. Uzoala, *Nwata Kpata Ego* (2011) S.D. Agwuna, *A Machie Uwa Jioji* (2011) S.D. Agwuna, *Uzo Di Njo (A Gaa Ya Otu Ugboro)*

(2012) L.O. Anyachochukwu, *Mmadu Ka A Na-Ari* (2012) C Okeke, *Onye Chi Mere Eze* (2012) N. Chukwumezie.

Akwukwo Ejije

Udo Ka Mma (1974) A.B Chukuezi; *Umụ Ejima* (1974) S.O Mezu; *Nwa Ngwii Puo Eze* (1977) B.I.N Osuagwu; *Obidiya* (1977) I.E Okoma; *Ojaadili* (1977) Odunke Artists; *Egwuregwu Igbo Abu* (1978) B.I.N Osuagwu; *Akwa Nwa* (1979) A.B Chukuezi, *Echi Di Ime* (1979) W. Eneore, *Oguamalam* (1979) C. Gbujie, *Otu Mkpisiaka* (1979) J.C Maduekwe, *Aku Fechara* (1980) A.B Chukuezi, *Ugomma* (1980) G. Echibima, *Obi Nwanne* (1980) K. Okpi, *Nwata Rie Awọ* (1980) G.O Onyekaonwu, *Ukoji* (1981) M.J Okafo, *Oku Uzu Daa Ibube* (1982) G.O Onyekaonwu, *Oji Isi Kote Ebu* (1982) W. Eneore, *Eriri Mara Ngwugwu* (1985) G.O Onyekaonwu, *Uwa Nto* (1986) G.O Onyekaonwu, *Onukwube* (1986) Odunke Artists, *Eziokwu bu Ndu* (1986) M.U Anukwu, *Onye Chi Kere Eze* (1987) T.O Okechukwu, *Uchenna* (1987) S.N Agomoh, *Oku Ghara Ite* (1987) G.O Onyekaonwu, *Uwa Di Ogbu* (1988) O.D Ibe, *Onye Kpaa Nku Ahuhu* (1989) I.U Nwadike, *Ezinne* (1989) C. Anyasodo, *Adaaku* (1989) O.B Mogbogu, *Omume Onye Na-Edu Ya* (1990) I.U Nwadike, *Okwe Agbaala* (1991) I.U Nwadike, *Ome Ihe Jide Ofọ* (1991) G.I Nwaozuzu, *Ojimba* (1991) A. Ubani, *Nwata Bulie Nna Ya Elu* (1992) I.U Nwadike, *A Gbachaa Oso A Guo Mailu* (1993) C.N Chile, *Oji Ihe Nwata* (1995) L.N Okoro & D.N. Ekpuchie, *Ogbu Mmadu Ndu na-agu* (1995) B.N Igbokwe, *Ihe Onye Metara* (1996) G. Okeahialam, *Chi Bu Ogwu* (1996) C.N. Chile, *Filamint Na Ndi Otu Ya* (1998) P.J. Ezeh (Otuğhari), *Ajo Obi* (1998) G.I Nwaozuzu, *Akuebiowu* (1998) D.N Ekpuchie & B.N Igbokwe, *Ihunanya* (1999) O. Azubuike, *Onwu Na-egbu Nwa Nkita* (2001) Anozie & Igbeaku, *Nkeiruka* (2001) G.N Echebima, *Ihe Onye Metere* (2002) N. Okediadi, *Ndu Di Na Nti* (2003) S.N. Okafo, *Ogugu* (2003) J.C. Onuora, *Ocho Ihe Ukwu* (2003) J.C. Onuora, *Onye Chi Mere Eze* (2006) E.N. Chukwudile & I.G. Chukwudile, *Onodu Ugo Adighi Egbe Mma* (2006) J.I. Obidiebube, *Ihe Egbe Muru* (2006) J.C. Onuora, *Ihe Agwo Muru* (2006) M.O. Agugu, *Iko Onye Ije Ama...* (2006) S.O. Agwuna, *Afere* (2008) J.C. Obienyem, *Ndudo Nnete Na Azuanuka* (2008) O.C.

Ihejirika, *Nkita Nyara Akpa Nsi Agwu N'ohia* (2009) C Okeke, Eruru (2009) G.I. Nwaozuzu, *Amaghi Igbo Asu Oyibo* (2009) J.C. Okeke, *Akpiri Richie Uzọ...* (2009) J.I. Obidiebube, *Ihe Chi Fotere* (2009) J.C. Okeke, *Aka Ekpuchi Eziokwu* (2010) S.N. Okafo, *Agwo Bara N'Uno* (2010) R.M. Ozoagu, *Oyoyo Chi* (2010) S.O. Agwuna, *Mmiri Zochaa Anyanwu Awa* (2011) J.J.C. Dike, *A Karusia Ngene...* (2011) I Ogochukwu, *Azi Hu Aku* (2011) A.I. Onyekere, *Onye Ulo Egbughi Onye...* (2012) J.I. Obiebube, *Ukpana Nti Ike* (2012) N.B.Obodo, *Nwadiugwu* (2012) N.R. Ezejesi, *Ukpana Nti Ike* (2013) J.J.C. Dike, *Nku Onye Kpatara...*(2013) C.O. Ihejiekwu.

NNWALE ONWE 3

Deputa akwukwo agumagu ise ise odee ndi a dere:

a. Ogbalu b. Ofomata ch. Nzeako d. Onyekaonwu e. Ihejirika

4.0 MMECHI

Yunit a anyi lebara anya n'etu agumagu edererde Igbo siri tolite; rutu aka n'usoro odide na ka o si nye aka n'idetu agumagu ederede Igbo. Na ya, a kowara onodu edemedede na agumagu Igbo tupu oge ndi mbiarachawa, n'oge mbiarachawa na mgbe a gataraoge ndi mbiarachawa. E gosiputakwara otutu agumagu ederede ndi e biputarala taa.

5.0 NCHIKOTA

N'ikwu maka ntolite agumagu edererde Igbo na yunit a, rutu aka n'ihe di iche iche metutara ya ma mbọ ndi kwalitere ya na ihe ndi cheere ya aka mgba, dika ndorondoro otografị a ga-anabata iji dee Igbo. Anyi kowara etu mbọ ndi uka na ufodu ndi okammuta gbara iji hu na e deturu asusu Igbo na agumagu Igbo n'akwukwo siri mita mkpuru. A kpotukwara ukwu n'ufodu akwukwo agumagu ederede Igbo ndi e nwere taa, hazie ha site n'igbado ukwu na nkenudi agumagu ato e nwere: abu, iduuzi, na ejije.

6.0 IHE OMUME

Tulee n'uju ihe ndi doghachiri ntolite agumagu ederede Igbo azu na mmalite na ka i siri hu onodu agumagu ederede Igbo taa.

7.0 NRUTAKA/NGUMI

Azuonye, C. (1992). 'The Development of Written Igbo Literature' in *Selected Works of Chukwuma Azuonye*. Boston: University of Massachusetts.

Agugu, M. O. (2018). 'Periodization of Igbo Written Literature: Problems and Prospects'. *Ebonyi Journal of Languages and Literary Studies*, 1(1) 146-156.

Nnabuihe, C. B. (2005). *Agumagu Ederede Igbo: 1933-2003*. Green Olive Publishers: Lagos.

MODUL 2: NKENUDI NA MMEWERE AGUMAGU EDEREDE IGBO.

Yunit 1   Abu Ederede/Ugbu a

Yunit 2   Iduuazi

Yunit 3   Ejije Ederede/Ugbu a

YUNIT 1: ABU EDEREDE NDINA

1.0   Mkpolite

2.0   Mbunuche

3.0   Ndina Kpom kwem

3.1   Abu Ederede

3.2   Ndiiche Abu na Agumagu ndi ozo.

3.3   Nkenudi Abu Ederede.

- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikọta
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Anyị akowaala na yunit nke 3 ntolite agumagu ederede Igbo site n'igosiputa onodu ya n'oge di iche iche, deputakwa otutu akwukwo e biputarala n'agumagu ederede Igbo n'okpuru abu, iduuzi na ejije. Dika anyi maara, o bughị ihe niile e dere ede bu agumagu kamaobu ederede obula e ji asusu puru iche dee nke nhazi ya gbasoro usoro a turu anya. Na yunit a, anyi ga-eleba anya na nkenudi na na mmewere agumagu edererde Igbo. N'ime nkenudi a, anyi ga-eleba abu, iduuzi na ejije anya n'otu n'otu.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umakwukwo ga-enwe ike:

- i. Kowaa ihe bu abu ederede;
- ii. Kwuo ihe di iche n'etiti abu, iduuzi na ejije;
- iii. Kwuo uru abu edererde bara.

3.0 NDINA KPOMKWEM

3.1 Abu Ederede

Akwukwo nkowaokwu, *Longman Dictionary of Contemporary English*, kowara na "Abu bu ederede obula a haziri n'ahiri n'ahiri nwere ndanuusoro, nke na-eziputa asusu ekereuche, echiche miri emi, mmetutaobi maobu ahumiihe mmadu." E nwekwara ike ikowa abu ederede dika abu otu onye cheputara n'isi ma detuo n'akwukwo. A maara oge o malitere n'ihi na a na-edetu ya n'akwukwo. Odee abu na-ahò okwu ahò wee detuo ya n'usoro o na-agaghị adi ofeke mfe na nghota. O na-emetu aka na ndu mmadu na uwa anyi no n'ime ya. O nweghi onye ide abu bu oru ya iche. Nke a putara na a bia n'ihe

gbasara abụ ederede Igbo, onye ọbụla maara asụsụ Igbo nke ọma nwere ike itinye ekereuche ya n'ọrụ, deputa ya. Ọ bughị abụ niile ka a na-abụ abụ, maọbụ na-ekwe ekwe dika uri, ukwe, abụ egwuregwu, abụ akwamozu na ndị ọzọ.

Ndịiche N'abụ Ederede Na Agumagụ Ndị ọzọ

Otù ọkpurukpụ ụzọ abụ si dị iche n'agumagụ ndị ọzọ bụ na o nwere ụzọ puru iche a na-agbaso wee na-ede ya. A na-ede abụ n'ahiri n'ahiri. Abụ anaghị eju ihuakwukwo dika agumagụ ederede ndị ọzọ n'ihi na ahiriabụ na-adikari nkenke nkenke, dika ọ dị n'abụ a na-esonu:

Abụ 1 Ọnwa m̄?

Lèe ọnwa ahụ,

Ọ pụtakwa.

N'òtè aka

Ka ọ nò ùgbu à.

Ma ọ gafu eso m̄

Ọ ga-achota m -

Ọnwa m̄

Ọnwa m̄ ka ọ bụ. (*Akpa Uche*, ihuakwukwo7)

Ọ naghị abukewe ahiriokwu nke na-eto ogologo dika agumagụ ndị ọzọ. Nke a apụtaghị na a naghị enwe ahiriabụ na-adị ogologo. Mgbe ụfọdụ ahiriabụ na-adi ogologo. Abụ ederede maọbụ abụ ugbu a na-enwekari echiche abụ; echiche ime na echiche gbara elu. Asụsụ nka na-eju na yadika n'udi agumagụ ndị ọzọ kama, asụsụ nka a na-eji achọ abụ mma na-adị elu kari. E nwere ike ikowa asụsụ nka dika asụsụ dij elu e ji ede (maọbụ ako) agumagụ. E nwekwara ike ikowa ya dika asụsụ ngoringo e ji ede/ekwu agumagụ. Ọ bụ asụsụ e hiri aka n'anya cheputa, maọbụ hoputa e ji achọ agumagụ ọbụla mma. Mgbe a na-ekwu maka asụsụ nkà, a na-ekwu maka; ilu, akpaalaokwu, atumatuokwu na ihe ndị ọzọ e ji eme ka asụsụ dij elu.

Ọ bụrụ na anyị elezie anya nke ọma, anyị ga-ahụ na abụ ahu a kpọrọ “Onwa m” nwere ahiriabụ asaa, mana odeabụ ji ahiriabụ asaa ndị a wee kọwaputara anyị ihe ọ chọrọ igwa anyị maka ọnwá. N’abụ a, odeabụ kpọrọ ọnwá “ọnwá m”. Gini mere o ji si na ọnwá dị n’elu bụ ọnwá ya? N’ahiriabụ nke ise kwa, ọ si na ọnwá ga-eso ya. Ọnwá ọ bụ ihe dị ndu na-aga ije? Ihe mere o ji webata ihe ndị a bụ ka anyị mata ihe anyị bụ mmadụ chere na ọnwá na-eme. Ọtụtụ oge, ọ na-adị ka ọnwá ọ na-eso anyị mgbe anyị na-aga ije. Ọzọ kwa, anyị na-eche na ọ bụ naanị anyị ka ọ na-eso ma anyị na-aga. Ọ bụ nke a mere odeabụ jiri kpọọ ya ‘ọnwá m’. N’ahiriabụ nke ise kwa, anyị ga-ahụ ebe odeabụ webatara olundị “gafu” Ọ bụrụ na anyị ewepụ asụsụ nkà odeabụ jiri dee abụ a, anyị ga-ahụ na ọ gaghị adị uto ma ọlị, nke o ji adị omimi. O nwekwara ike, odee agaghị achikọtanwu echiche ya na nkenke ahiriabụ ma e wepụ asụsụ nka ndị a o jiri dee ya. Ọ bụ nke a ka imata asụsụ nka ji dị mkpa mgbe a na-ekwu maka agumagu. E mesia, anyị ga-eleba anya n’asụsụ agumagu n’uju n’odinihu.

NNWALE ONWE 1

1. Gini bụ abụ ederede Igbo?
2. Olee ihe mere abụ ederede ji dị iche n’agumagu ndị ọzọ?

3.2 Nkenke Agugala Ntolite Abụ Ederede Igbo

Abụ Igbo dika anyị maara kewara ụzọ abụọ. Abụ ọnu/abụ ọdinala maobụ abụ ugbua/ederede. Ọtụtụ ndị mmadụ emeela ihe nchọcha banyere abụ ọdinala Igbo bụ ndị a edeturu n’akwukwọ taa, mana ọmumụ banyere abụ Igbo abughị naanị ọmumụ abụ ọdinala. Ọ bụ n’ihi nke a ka anyị ga-eji lebane anyị n’ihe gbasara abụ ugbua n’ihe ọmumụ anyị a.

Ntolite abụ ederede n’Igbo malitere site na mbiputa akwukwọ abụ a kpọrọ *Akpa Uche* (1975) nke onye chikọtara ya bụ R.M. Ekechukwu. Ọ dị mmadụ iri na atọ tūkọtara abụ ndị dị n’akwukwọ a. Ndị odee mmadụ iri na atọ ahụ dekọtara abụ ndị n’akwukwọ a bụ:

1. Ajaegbu, 2. Akoma, 3. Amasike, 4. Egbuchulam, 5. Ekechukwu, 6. Emenike, 7. Iroha

8. Mmaduekwe, 9. Nzeako, 10. Obienyem, 11. Olebara, 12. Ogunjiofo na 13. Ubesie. Ha dere abụ ha niile n'Igbo. Abụ ndị ahụ, nke e jikwara asụsụ dị elu wee dee, metụtara isiokwu dị iche iche gbasara ndụ na ahụmiihe mmadụ na ihe na-eme n'ụwa.

Nke a pụtara na tupu a lụọ agha ime Naijiria, o nweghị akwụkwọ abụ ederede ọbụla e nwere n'Igbo. Anyị ghọtara na ọ bụ asọmpi maka agụmagụ Igbo ndị Oxford Univeristy Press (OUP) hibere n'afọ 1973, nke metụtara abụ, iduuzi na ejije, nyere aka wee kpalite mmụọ ndị mmadụ maka ide abụ ugbua. Ọ bụkwa n'isọ mpi (OUP) a ka ndị odeabụ *Akpa Uche* ji wegara ha ọtụtụ abụ ha nke mere ka ha Ekechukwu ume ka ọ chikọta ha ọnu.

Otu ọzọ sokwa wee nye aka ikpalite mmụọ ndị mmadụ n'ide agụmagụ Igbo bụ ndị "Odunke" Community of Artists 1975 bụ ndị ebumnobi ha bụ ide agụmagụ abụ, akomakọ na ejije n'asụsụ Igbo, ma na agụputara ya ọha obodo site n'otu ebe ruo n'ebe ọzọ (Literary composition and reading). Ọ bụ ndị otu a deputara ejije *Ojaadili* bụ nke ha wegara wee merie n'emume Festac 1977. Ọ bụ mgbe ahụ ka ihe omumụ Igbo jiri malite n'ulokwukwọ dị ichi iche n'ihu na ndị mmadụ ebidola nwebe mmasi ide na imụ asụsụ Igbo.

Eke Une nke E.O.A. Obike dere bụ akwụkwọ abụ ike (epic) nke nyekwara aka kwalite abụ ederede Igbo. Ọ bụ abụ siri ike n'ihu asụsụ ntughiko e jiri dee ya. O weputara otu nkomirikọ ndị Igbo nke bụ mmekọ dị n'etiti Ekenegwurugwu na mamiwota – ezenwaanyi mmiri. Abụ ike a bụ akukọ gbasara ihunanya nwere odachi dị n'etiti Ulku – odogwu mmadụ dị n'akukọ a na Mamị - Eze nwaanyi mmiri na ihe apughị omume nke mamiwota na nna ya, *Eke Une*, na-ariọ Ulku ka o nye nwanne ya nwaanyi bụ Ojiugo iji gbanworo Mamị bụ nke mere ka e nwee agha ike n'abụ ahụ.

E wezuga abụ abụọ ndị a e kwuru maka ha, e nwekwara ọtụtụ akwụkwọ abụ ederede ndị ọzọ e deputara n'Igbo. Ufodu n'ime abụ ederede Igbo ndị ọzọ e biputakwara n'afọ 1970 ga gunyere *Nka Okwu* (1979) nke J. C. Maduekwe, *Akpaala Okwu* nke J. N. Onwuchekwe, *Mbem Igbo* nke Obienyem, *Obiageli* nke O.L. Ogugua, na *Utara Nti* nke N. Emenanjo chikotara. Kaosinadi, ndị ode ndị ọzọ diicheiche nyere aka iji hụ na abụ ederede Igbo gara n'ihu. Ha mere nke a site n'iji ego ha biputa akwụkwọ. E wepu nke a, ndị mmadụ inwe mmasi n'asụsụ Igbo sokwa n'ihu ọzọ mere na abụ ederede Igbo anyughị ka oku.

Ya bụ, omumụ abụ ederede emetutaghị naanị abụ odinala ndị e deturu n'akwukwo kama o metutakwara abụ ederede, nke malitere mgbe ahụ e biputachara akwukwo abụ mbụ e nwere n'Igbo a na-akpo *Akpa Uche*, R. M. Ekechukwu chikotara.

Ihe ozọ a ghaghị irutu aka sokwa kwalite ntolite abụ ederede bụ na ndorondoro usoroodide (otografi) Igbo biara na njedebe. Oge a nabatachara Onwu Otografi, ndi mmadu malitere dewe ihe aghara aghara n'ihina e nweela usoroodide onye obula nabatara. N'agumagu ugbo a maobu agumagu ederede, o nwere abụ ndi e nwere ike ikwe ekwe na ndi a na-ekwuputa ekwuputa. A si na abụ bụ abụ ederede, ihe a na-ekwu bụ na o bụ abụ otu onye maobu kari a maara aha ya cheputara ma detuo n'akwukwo.

Ihe Ndi Doghachiri Ntolite Abụ Ederede Igbo Azu

Otu ihe butere ndaghachi azu nke ntolite abụ ederede Igbo. Abu n'ime nsogbu ndi a bu ndi kachasi gbaa elu bu e nweghi mmasu ebe asusu Igbo di na ndorondoro otografi. O bu na nsogbu abuo ndi a ka ihe ndoghachi azu ndi ozọ hibere isi.

1. E nweghi mmasi ebe asusu Igbo di: Ndi Igbo enweghi mmasi n'asusu na omenala ha. Ha were ya dika ihe e kwesighi ikwanyere ugwu nke mere na ha achoghi ka e were ya mara ha. Ha na enomi asusu ndi obodo ozọ dika Awusa, Yoruba na Oyibo kari nke ha.

2. Ndorondoro otografi Igbo: Nke a so n'ihe kacha wee doghachi ntolite abụ ederede Igbo azu. O rara ahụ ikpebi otografi nke a ga-eji wee dee Igbo. Mgbe e weputara otografi nke Isuama, ndi Igbo juru ya aju n'ihina ha siri na o bu asusu ndi ohu. Ha huru ndi isu ama dika ndi ohu.

Ndi uka Fada na uka C.M.S. sokwa mee ka ndorondoro otografi nye nsogbu oge e weputara otografi nke olu Onicha, ndi C.M.S. juru ya kpamkam. Mgbe e weputakwara otografi nke olu Owere, ndi uka fada juru ya aju. Nke a mere ka ndi na-edede akwukwo ghara ima asusu nke ha ga-eji dee akwukwo ha. Nke a nyekwara ndi na-ebiputa akwuko

ndogbu n’ihi na ha na atụ egwu ọtọgrafị nke ha ga-eji biputa akwụkwọ ndị mmadu agaghị achọ ịzụ ya. Ọ bụkwa nke a mere na asụsụ ndị mba ọzọ dị ka asụsụ Yoruba bụ nke e jiri malite ikuzi ihe bido n’afọ 1831 gara n’ihu, ma asụsụ Igbo laghachiri azụ nke ukwu..

Ọ bụ n’afọ 1961 ka e nwere ọtọgrafị Ọnwụ bụ nke a nabatara ka e were ya na-edede Igbo. Mgbe tupu oge, ọtụtụ ndị Igbo bụ ndị gaara enwe mmasị n’ide na n’igụ Igbo agasasịala obodo ọzọ dị iche iche ebe ha na achụ nta ego. Ufọdu obodo ebe ndị Igbo gbasara n’oge a bụ ugwu Awusa Yoruba, Rivers na Cross River (Mba mmiri), wdg. Ha mụchara asụsụ na omenala obodo ndị a ha nọzi. Ndorondoro ọtọgrafị a kara metuta abụ ederede na ejije n’ihi na abụ ederede Igbo malitere n’afọ 1975, ejije n’afọ 1974, mana iduuzi bidoro ka mgbe 1933.

3. Agha ime Naijiria (The Nigerian Civil War)

Agha ime Naijiria so n’otu ihe doghachiri ntolite abụ ederede Igbo. Ihe kpatara nke a bụ makana mkpa onye ọbụla n’oge ahụ a na-alụ agha bụ ka a ga esi merie. Ọ bụ nke a mere na okwu agbamume ndị Biafra n’oge ahụ bụ ‘Win the War’. Anaghikwa agụ akwụkwọ n’oge ahụma ya fọdüzie imụ ihe gbasara asụsụ Igbo. Ọ bụ eziokwu na ọtụtụ ndị Igbo gbagara obodo dị ichiiche na-asụ asụsụ ndị obodo ahụ. Oge agha bidoro, ndị nwe ala (Ndị Awusa, ndị Yoruba, ndị mba mmiri) gbusiri ndị Igbo niile bi be ha n’agbanyeghiha ha na-asụ. Ndị nke jisiri ike zota isiha gbalatara ala Igbo ma gbaghaa ihe niile ha kpatara ebe ahụ. Dika asụsụ Igbo siri laghachikwa azụ, ọ bụ oyibo ka ọtụtụ ndị a na-alurụ ndị Biafra agha ji ekwukorita okwu. Nke a mere ka ndị iro ha were na-aghota ihe ha na-ekwu n’uzọ dị ichiiche. Ọ bụmgbe a ka Ojukwu kowaara ndị Igbo na “Onye ndị iro gbara gburugburu na-eche ndụ ya nche mgbe niile.” Ọ bụ n’ihi okwu a ka ha jiri wetuo anya ala ma ghota na o nwere ihe dika asusa Igbo bụ nke ha aghaghị igbaso. Nke a mere ka ha mebe ọtụtụ okwu Bekee n’igbo dika “enemy plane” “Udele ndị iro”, Bomb – ahurụ isi, wdg. Ọ bụ mgbe nke a mesiri ka Anaelechi R. Chukuezi noro dee ejije izizi nke ọ kpọro *Udo Ka Mma* (1974).

4. O dighi otutu mmadu n'agu Igbo n'uloakwukwo: Nke a mere ka akwukwo Igbo ndi a na-ebiputa ghara i na aga ahia, ma meekwa ka obi juo ndi ode ha oyi. O na-ara ahụ inwetacha ego ejiri biputa akwukwo ndi a n'ihia na ndi n'azu ma na'agu ha adighi otutu. Ya bu na ha anaghi enweta ego ha mefuru iji biputa akwukwo ndi a.

5. Ndi mmadu chere ma kwenyekwa na ide Igbo n'ara ahụ: O bu udi echiche a mere na ndi mmadu anaghi enwe mmasi n'ide Igbo, nke ozo, umu kpom na rikom juru ebe niile n'okwu Igbo na-ara ahụ ikuputa n'igwe edemede.

6. Otutu anaghi akwado omumu banyere asusu Igbo, dika ndi ukà, ndi goomentanti nakwa otu nkiti di ichi iche: O buru na otu di etu a na ehie isompi kwa mgbe kwa mgbe banyere asusu Igbo, nke a ga-akwalite mmuo ndi mmadu n'ide nakwa igu Igbo nke abụ ederede so n'ime ha.

Ihe ozo na-eme na omumu abụ Igbo na-alaghachi azu bu maka na ndi uloakwukwoemeela na omumu Igbo abuzighi iwu ugbua. Nke a mere ka ndi mmadu na-agbara ya oso. Ha na-amakwa iwu megidere isu asusu Igbo n'uloakwukwo karia mgbe e nwere ihe omumu nke ha kporo: VANAKULA (VERNACULAR)

NNWALE ONWE 2

1. E wezuga *Akpa Uche* na *Eke Une* e weela akwukwo abụ ederede ndi ozo e biputara n'Igbo. Deputa aha akwukwo ndi a, ndi ode ha, afọ mbiputa ha nakwa ulombiputa ha.

3.3 Nkenudi Abụ Ederede

N'akwukwo abụ ederede Igbo di icheiche, e mere nkenudi abundi di na ya n'uzo di icheiche. Iji maa atu, n'*Akpa Uche* bu abụ ederede Igbo izizi e biputara na 1975, e mere nkenudi abụ ndi di ya n'uzo a:

- (i) Abụ gbasara ihe ndinachi (Poems on Nature and Phenomena),
- (ii) Abụ gbasara mmadu, ebe na ihe (Poems on Persons, Places and Things),

- (iii) Abụ nweturu ihe omimi gbasara ndu/uru (A bit of Philosophy)
- (iv) Abụ gbasara Ndoondoro Ochichi na Obodo (Poems on Politics and Society) na
- (v) Abụ Akwamozu/Anyammiri (Elegies).

Nnabuenyi Ugonna (1882) nyere nkenudi abụ ederede abụ ndi a: abụ akukoneegwu (ballad). Omumaatu bu *Eke-Une* nke Emmanuel Obike. E nwekwara ike ikewa abusite n'ilebaanya n'echiche odeabu ziputagasiri n'akwukwo abụ ya; yabu, site n'igbadokwu n'ihe abụ obula di n'akwukwo abụ na-ekwu maka ya kpomkwem. Iji maa atụ, n'akwukwo abụ Uba-Mgbemena dere o kporo *Echiche* (1990), okewara abụ n'uzo ndi a site n'igbado ukwu n'isiokwu abụ:

- i. Abụ gbasara ihe na-eme n'uru
- ii. Abụ anyammiri na igbo ofo.
- iii. Abụ ntughari uche.
- iv. Abụ ihunaanya na abụ otito.
- v. Abụ nkocha.

E nwekwara ike ikewa abụ site n'ile anya n'ahiriabu ole maobu nkebi ole abụ obula di n'akwukwo abụ nwere.

NNWALE ONWE 3

1. Horo akwukwo abụ ederede Igbo anọ masiri gi, tulee uzo ndi odee ha mee nkenudi abụ na ha.

4.0 MMECHI

E mere ka a ghotu na yunit a na abụ bu echiche obula mmadu ji ekereuche ya cheputa ma detuo n'akwukwo nke gbasoro usoro a turu anya. A na-edeputa ya n'ahiri n'ahiri. Ihe ozo mere o jiri di iche n'agumagu ndi ozo bu na a na-akpi okwu akpi mgbe a na-edeputa ya. A na-ejikwa asusu nka eziputa echiche di iche iche na-aputa na ya. E kwukwara na ndi odeabu

na-me nkenụdị abụ n'ụzọ masiri ha, nyekwa omụmaatụ ndị gbadoro ụkwụ n'ihe abụ na-ekwu maka ya wee mee nkenụdị abụ ha.

5.0 NCHIKỌTA

Na yunit a, anyị lebara anya n'abụ dika otu nkenụdị agumagu ederede Igbo, kowaa ihe bu abụ ederede, ndiche di n'etiti ya na agumagu ndi ozo. N'ikpeazu, anyi meturu aka na nkenudị abụ ederede dika ufodu mmadu siri mee ya.

6.0 IHE OMUME

1. Kwuo ihe niile i maara gbasara abụ ederede Igbo na ntolite ya.
2. Kedụ ufodu ihe ndi nyere aka na ntolite abụ ederede Igbo?
3. Kowaa ndiche n'etiti abụ ederede na abụ onu.
4. N'igbado ụkwụ n'ihe omumu gbasara abụ, kwuo uru abụ ederede bara.
5. Deputa ufodu ndi odee a kpoghi aha n'elu i maara gbara mbọ na ntolite abụ ederede Igbo.

7.0 NRỤTỤAKA/NGỤMI

Emenanjo, E. N. (n.d). *Utara Nti*. Evans Brothers: Ibadan.

Ekechukwu, R.M. (1975). *Akpa Uche*. Ibadan: Oxford University Press

Ugonna, N. (1982)(1982). The Growth of Igbo Poetry. *Igbo, Journal of SPILC* (Society for Promoting Igbo Language and Culture), 1: 20-25.

Uba-Mgbemena, A. (2012). *Echiche*. Ibadan: Gold Press Ltd.

Ikwubuzo, I. (2015). "100 Years of Literary Enterprise in Indigenous Nigerian Languages: Trends, Challenges and Prospects." *Journal of the School of Languages*, Vol.7, pp. 11-29. School of Languages, Adeyemi University of Education, Ondo.

YUNIT 2: IDUUAZI

NDINA

- 1.0 Mkpolate
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Nđina Kpọm kwem
  - 3.1 Gịnị bụ Iduuazi?
  - 3.2 Myiri na ndiche dị n'etiti iduu na iduuazi
  - 3.3 Njirimara Iduuazi Na Uru Iduuazi Bara
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikota
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutaaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Na yunit anyị mụrụ n'elu, anyị kọwara otù ụzọ nkenụdị agụmagụ bụ abụ, ndiche ya na agụmagụ ndị ọzọ na etu ụfọdụ mmadụ siri mee nkenụdị ya. Na yunit nke a, anyị ga-eleba anya na nkenụdị agụmagụ ederede ọzọ bụ iduuazi, mụkwa ụfọdụ ihe na ya dika anyị mere n'abụ. Nke a ga-abawanyekwu nghota anyị n'agụmagụ ederede Igbo.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumụ a, umuakwukwo ga-enwe ike:

- i. Kowaa ihe bụ iduuazi;
- ii. Kwuo ihe dị iche n'etiti iduu na iduuazi ederede ndị ọzọ;
- iii. Kwuo uru iduuazi ederede bara.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Gini Bu Iduuazi?

Mkpurukwu a bu 'iduuazi' bu okwu mmewe. Ihe mewere ya bu mkpurukwu abuo. Ha bu: 'iduu' na 'azi'. Iduu bu akomako sitere na nghota ndi Igbo mgbe ochie banyere ndu odinala ndi Edo (Bini) nke eze na-achi ha bu Eze Iduunaoba. Na ya ka e si nweta akomako iduu na obo, nke na-akomaka ochichi nchigbu Iduunaoba na-achi ndi obodo iduu, na etu o na-esi ezipu otu odogwu njemegwu (adventure). Odogwu na-abukari onye na-akocha ya n'ochichi akaikē ya. N'ihi ya, o choo uzo aghughu o ga-esi gbuo odogwu ahụ site n'idupu ya njemegwu ka o puo n'uzo nwufuo. Mana site n'ezie akparamagwa ya, o ga-emeri onwunwa niile o ga-ezute n'uzo, nweta enyemaka mmuo na mmadu. N'ikpeazu, o nwee mmeri, lota, wee zoputa obodo ya, chupu eze Iduunaoba n'ochie eze were chiwazie. 'Azi', n'aka nke ozo, na-arutu aka n'ihe ufodu a na-akpo 'umuazi' maobu 'umuka' maobukwanu 'azi taa', ya bu, 'mmadu ugbu a'. 'Iduuazi' wee buruzie akuko maka mmadu ugbu a, ihe na-eme n'uwa ugbu a, uwa taa. Iduuazi bu akuko ndi taa na-ako dika ndi mgbe ochie si ako iduu. Akomako iduu bu akomako onu maka na o bu udi akomako ndi Igbo nwere n'oge gboo, mgbe e nweghi ederede maobu edere n'aka. O bu ezie na ihe na-eme n'edemede iduu metutara obodo a maara na o di n'uwa, mana ihe na-eme na ya dabara n'ihe na-eme n'uwa nro maobu n'akomako ifo. Nke a mere ndi Igbo jiri tnye ya n'akomako onu.

3.1.1 Myiri na Njiche di n'Etiti Iduu na Iduuazi

Ihe jikoro iduu na iduuazi bu na ha abuo bu akuko a roro aro, ya bu, ha bu akuko mmadu cheputara n'uche. Nke a gosiri na ha dabara n'agumagu. Ma n'agbanyeghi nke a, ha abuo nwere uzo ha si di iche. Iduu bu akuko odinaala si n'aka fere aka wee ruo anyi aka mana iduuazi bu akuko mmadu cheputara n'ekereuche ya ma detuo n'akwukwo. Ozo bu na a bia n'akuko iduu, agwa no na ya nwere ike ime ihe mmadu apughi ime eme. Emereme di n'iduu nwekwaro ike ibu nke na-eyi egwu. Mana emereme di n'iduuazi na-abu ihe mmadu di ndu puru ime. O na-abukwa ihe na-eme eme na ndu. Ma buru n'obi na nke a

apụtaghị na ode iduuazị anaghị ede ihe emeghị eme. Adịmiche ọzọ dị n'etiti iduu na iduuazị bụ na emereme dị n'iduu nwere ike ime n'ala mmadụ, ala mmụọ maọbụ n'ala ụmụanụmaanụ. Mana emereme iduuazị na-eme n'ala mmadụ.

3.2 Ntolite Iduuazị Igbo

A malitere iji asụsụ Igbo akuzi ihe n'afọ 1832. Onye gbara mbọ a bụ nwaanyị a na-akpọ Oriakụ Hannah Kilhan. Ndị o ji malite ya bụ ndị ohu a topurụ n'ohu. O siri n'ebumnoobi o ji mee nke a bụ iji hụ na ụmụ Igbo ndị a gbapụtara n'ohu ji asụsụ Igbo wee kuziere ụmụ na ụmụ ụmụ ha ihe. N'agbanyeghị mbọ a ọ gbara, ọ dị mwute na asụsụ Igbo etoliteghi n'oge. Mgbe a malitere jiri ya rụwa ọrụ nke ọma bụ mgbe òtú kpọrọ onwe ha 'International Institute for African Languages and Culture' hazichara asọmpi. O bụ site n'asọmpi ndị IALC a, ka akụkọ nke Pita Nwana nyere meriri dika nke kacha ibe ya mma n'ime akụkọ iri abụọ na otu a natara. E bipụtara ya dika akwụkwọ iduuazị Igbo izizi n'afọ 1933, kpọọ ya *Omenụkọ*. A na-eche kwa na ọ bụ n'otu afọ a, 1933, kae bipụtakwara *Ala Bingo*. Ka e bipūtachara iduuazị abụọ a, e nweghi agumagu ederede Igbo ọzọ e bipụtara wee ruo n'afọ 1952, oge e bipụtara iduuazị abụọ ọzọ a kpọrọ *Elelija na ihe o mere* nke D.N Achara dere na *Ije Odumodu Jere* nke Leopold Bell-Gam dere. Ka e mezichara okwu ndorondoro ọtografị n'afọ 1961, tinyere nkwasị agha ime Naijiria, dika anyị rụtaburu aka na modul 1, yunit 4 n'elu, edemede na mbiputa iduuazị Igbo na-agazi n'ihu ruo ugbu a.

NNWALE ONWE

1. Olee nkọwa i nwere ike inye iduuazị?
2. Deputa njirimara iduu Igbo
3. Deputa ndiche n'etiti iduu na iduuazị.
4. Kọwaa ka iduuazị Igbo siri tolite.

4.0 MMECHI

Anyị kọwapụtara na yunit a ihe iduuzi pụtara na etu o si buru mmalite n'agumagu ederede Igbo. Anyị metukwara aka n'etu e siri nweta okwu bu 'iduuzi' site na mbuko onu 'iduu', akuko onu ndi Igbo na-ako gbasara ndi Bini gboo na ochichi akaike eze Iduunaoba ha, na 'azi', okwu nke pụtara mmadu maobu ndi ugbo a/taa. Yunit a nyekwara nke nke nkwa gbasara iduuzi Igbo onumbu ndi e nwere.

5.0 NCHIKOTA

Na yunit a, anyi akowaala ihe iduuzi pụtara na etu e siri site n' 'iduu' na 'azi' mebe okwu a bu iduuzi; kowaa iduuzi dika ncheputa na oru nka mmadu ugbo a, n'abughi mmadu odinala maobu mmadu mgbe gboo, nakwa ndiche di n'etiti 'iduu' na 'azi'. Mgbe a na-ekwu maka agumagu ugbo a, a na-ekwu maka ederede e dere n'oge ugbo a. E nwere abu onu na ejije odinala, mana e nweghi ihe dika iduuzi onu; ihe e nwere mgbe gboo dika anyi kwarala bu iduu nke na-agbado ukwu n'akuko onu. Etu o si na di, emereme na-adi na ya na-abukari emereme a roro aru. A bia n'iduuzi, o na-agbadokari ukwu n'emereme ugbo a. A ma onye dere ya na afu e dere ya. Oturu o bara bu na o na-enwe ihe mmuta na mbamuru ndi ozu. Anyi tukwara na nke nke ntolite iduuzi Igbo na akwukwo izizi ndi o jiri malite.

6.0 IHE OMUME

1. Olee nkwa i nwere ike inye iduuzi?
2. Deputa njirimara iduu Igbo.
3. O nwere ndiche di n'etiti 'iduu' na 'iduuzi'?

7.0 NRUTUAKA/NGUMI

Ikwubuzo, I. (2012). Family and the Igbo Novel. African Study Monographs, Vol. 33(3): 145-163. The Center for African Area Studies, Kyoto University, Japan.

- Nwadike, I. (2002). *Agumagu Igbo: Iduuazi, Akuko Nkenke, Ejije na Abu, 1933-2001*. Paper presented at the Seminar on Igbo Studies in the 21st Century, June 12-13, University of Ngeria Nsukka.
- Ugonna, N. (1978). A Brief Survey of the Development of the Igbo novel. Paper presented at the 13th West African Languages Congress, April 3-7, Fourah Bay College, Freetown, Sierra Leone.
- ..... (1982). The Growth of Igbo Poetry. *Igbo, Journal of SPILC* (Society for Promoting Igbo Language and Culture), 1: 20-25.
- Uzochukwu, S. (1999). The Language of Igbo Novel. *Ihafa, A Journal of African Studies*, 3(1): 84-94. Dept. of Linguistics, African and Asian Studies, University of Lagos.
- Uzochukwu S. (2004). *Akanka Na Nnyocha Agumagu*. Lagos: Sam Orient Publishers.

YUNIT 3: EJIJE

NDINA

- 1.0 Mkpõlite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpõm kwem
  - 3.1 Mputara Ejije
    - 3.1.1 Myiri na ndiche di n'etiti abu, ejije na iduuazi
  - 3.2 Njirimara Ejije Ederede
  - 3.3 Nkenudi Ejije Ederede
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikõta
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Na yunit 2 n'elu, anyị lebara anya n'iduuazi, mmewere ya bu okwu na ntolite iduuazi Igbo. Na yunit 3 a, anyị ga-eleba anya n'ejije dika otu ngalaba agumagu ederede. Anyị ga-emetukwa aka na mputara ya, nkenudi ya na njirimara ya, tinyekwara etu o siri di iche, myiri, na agumagu ederede ndi ozo.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umwakwukwo ga-enwe ike:

- iv. Kowaa ihe bu ejije;
- v. Mara nkenudi ejije ederede;
- vi. Muta njirimara ejije ederede;
- vii. Kwuo uru ejije ederede bara;
- viii. Ghotu ihe di iche n'etiti abu, ejije na iduuazi

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Mputara Ejije

E si n'okwu Griik bu Dran nweta okwu a bu ejije nke putara 'ime'. Aristotle kwara ejije dika 'njije nke emereme' (imitation of an action). Site na nkowa a, Aristotle ahughi emereme n'onwe ya dika ejije kama dika nnochianya emereme (imitation of reality and not reality itself, a representation of life). N'ihi nke a, njirimara kacha gba elu bu nnomi (mimeosis). Tupu a kpo o ihe obula ejije, a ga-enweri ihe a na-ejije/enomi – ndu mmadu moobu ihe.

Encyclopaedia Americana kwara ejije dika "udiri agumagu e bu n'uche ka ndi omenka gosiputa ya. A kwakwara ejije dika "agumagu e mewere maka obom ebe ndi omenka na-eweghara ihe agwa na-eme, gosi emereme a choro nwekwaa nkori. Nkowa ozo e nyekwara ejije bu: ndi mmadu igosiputa onodu mmadu maka mmadu ndi ozo.

Dika iduuazi, a ga-asikwa na ejije bu okwu mmewe nke e sitere na 'njije' maobu 'nnomi' wee nweta. Etu Aristotle siri kwu, ihe kacha mkpa n'ejije bu ihe njije. O ga-enweri ihe

a na-eñomi tupu a kpọọ ihe ọbụla ejije; ihe ahụ a na-eñomi nwere ike buru mmadu, mmuo, ihe mere n'ụwa, nkọmirikọ, dgz. Ihe okwu a bu njije ji di mkpa bu na na o gosiri na ihe ọbụla a kpọọ ejije; maọbu nke odinala ka o bu nke ugbu a ga-enweriri ihe agwa di na ya na-eñomi maọbu ejije. Omumaatu; n'ejije odinala a kpọọ mmonwu, ihe a na-ejije/eñomi bu ndi nnanna nwuru anwu. Nke a gosiri na o nwere ihe di iche n'etiti ihenkiri na ejije. O bu nke a mere mmadu nwere ike isi na ejije niile bu ihenkiri, ma o bughị ihenkiri niile bu ejije. Mmadu nwere ike ime ihe ngosi maọbu gbaa egwu n'ihu oha. A ga-asị na ihe onye di etu a mere bu ihe nkiri, ma a gaghị asị na o mere ejije.

N'ejije ederede/ugbu a, dika o di n'ejije odinala, o bukwa njije bu isi a huru kwaba okpu. Agwa ọbụla di n'ejije nwere onye e bu n'uche o na-eñomi maọbu eme ka ya. Ya bu, anyi ga-asị na ejije bara nnukwu uru. A na-esi na ya eziputa ihe na-eme na ndu mmadu. O na-akwalitekwa ezi mmekorita mmadu na ibe ya. A na-esi n'ejije egosi ntaramaahuhu na-adiri onye ojoo. A na-eji ya anori oge. A na-esi na ya eziputa otutu ihe na-eme na ndu. O nwekwara okpurukpu ihe e ji ama ejije ederede na ejije odinala. Ufodu n'ime ihe ndi ahụ bu na ejije ederede na-enwe nkebi, o na-enwe okwu mmalite na mmechi, o na-enwe isiokwu; o na-abu nkorita na ya, ya bu, onye kwuo, ibe ya asaa.

3.1.1 Myiri na Ndiche di n'Etiti Abu, Iduuazi na Ejije

N'agbanyeghi na nke ọbụla n'uzo ato e kewara agumagu ederede di iche, o nwekwara uzo ha siri yie onwe ha dika agumagu ederede. Ufodu n'uzo ndi ahụ bu na ha niile na-akpalite uche na mmuo ndi mmadu; na-enwe aha odee, ebe mbiputa na afro e dere ha. A bia na ndiche ha, o bu naani na nti ka a na-ege abu; nweekwa ike ikwe ya ekwe. O na-adị na nkebi na nkebi; ana-akpi okwu ya akpi. Ahiri ya na-adikari nkenke nkenke. O bukwa naani na nti ka a na-ege iduuazi ma a na-aguputa ya aguputa. O na-adị n'ahiriokwu nke bu dere gawa. Ebe abu na-adị nana nkeji na nkeji maọbu n'ogbara n'ogbara, iduuazi na-adị n'isi n'isi, na-enwe nkeji odinigha. A na-egekwa ejije ederede na nti mgbe a na-aguputa ya n'akwukwo ma na-ekirikwa ya ekiri mgbe a na-emeputa ya n'elu nkwo. O

na-adị na nkebite emereme na nkebite emereme (act) ya na kwa siinụ (scene). Ahiri ya na-adikwa nkenke ufoḍu mgbe dika nke abụ.

NNWALE ONWE 1

1. Gini ka i ghotara bu ejije?
2. Gini mere ejije ji di iche n'ihe nkiri ndi ozo?
3. O nwere myiri na ndiiche di n'etiti abụ, ejije na iduuazi?

3.2 Njirimara Ejije Ederede

(i) **Nn̄omi:** Ihe izizi a na-enwe tupu a kpoḍo ihe oḅula ejije bu nn̄omi. E nwere otutu ihe e nwere ike iji na-eme njije a. Udiri ekike na-eso eweputa nn̄omi, agwa na ihe ndi ozokwa na-eweputa nn̄omi ebe anyi maara na ejije abughi ihe na-eme mgbe ahụ kama o nwere ike buru ihe mere otutu ago gara aga ka a na-en̄omi.

(ii) **Akuko:** Dika o di n'iduuazi, ejije na-akoro anyi akuko. A ga-enwe akuko bu ihe a na-ejije maobu en̄omi. O nwere ike buru akuko gbasara agha, ihunanya, njemegwu, odachi, dgz. Akuko a na-aputa site na *nkorita* (dialogue) ndi omenka di n'ejije na-akorita. *Nkorita* a na-ekwu maka *ndokurita* di n'uwa ndokurita a ma e jikoo ya onu n'elu nkwego. A bia n'akuko, a ga-enwekwa agwa, ya bu, a ga-enwe ndi na-en̄omi *agwa* n'akuko. Ndi a ka anyi na-akpo *omenka* (onye na-eme ka agwa).

(Nkwago na-adị n'udi Oditorum maobu dika e nwere na stadium).

(iii) **Nkorita:** Ebe ejije siri di iche n'iduuazi bu na ebe ode maobu otu agwa na-akoro anyi akuko n'iduuazi, akuko ejije na-esite n'onu ndi omenka na-aputa. Mgbe ndi omenka na-akoritara onwe ha akuko, anyi na-esi n'onu ha aghota akuko ahụ.

(iv) **Ndokurita:** Akuko ejije na-abu maka *ndokurita* di na ndu. E jikoo ndokurita a onu, a na-egosì anyi ya. Etu e si enwe ndokurita na ndu mmadu bu etu e si enwe ya n'ejije. Ndokurita na-adị uzo abuo. O nwere ike buru ndokurita mputa ihe maobu ndokurita nke ime mmuo. Na nke ime mmuo, otu agwa na-enwe ndokurita a n'ime onwe ya. O nwere

ike buru n'ihe o na-achọ ime maobu nke o merela eme. Na nke mputa ihe, ndokurita na-abu n'etiti agwa na ibe ya etu o di n'etiti Oguamalam na Ikekwem Okpuruka n'akwukwo *Oguamalam*.

(vi) **Omenka/Agwa:** A na-enwe nziputa agwa ndi e kwenyere na a puru inwe ha n'ezie. Odeejije anaghi agwa ndinkiri okwu n'onwe ya. Ya kpatara o na-eji esi na mkparitauka (nkorika) ejije, mmeghariahu di iche iche egosi agwa na ihe ha bu. Ndi na-eme ihe bu ndi omenka. Ndi omenka a ga na-eme ejije ebe e nwere ndi nkiri. Ha bu ndi ga na-egosi anyi ihe nkiri, nke a na-eme ya n'elu nkwago. A na-enwe onyeisi agwa nke emereme niile gbabedoro isi na ndu ya nwekwaa agwa ndi ozọ ya na ha ga-enwe mmekorita.

vi) Nkwago: Ihe niile a na-eme n'ejije ga na-abu n'elu nkwago. O na-adi n'udi oditorum maobu dika e nwere na stadium. A na-enwe steepu (*terrace*) na ya. Nke a malitere na Griis ebe ejije malitere. Ndi Griis bu ndi bi n'ugwu. N'ihhi nke a ha na-akwado ebe mmadu na-anọ n'udi steepu. N'oge ahụ ejije bidoro n'udi ichu aja nke a na-emere arusi Dionusus

O ruo n'ichu aja, a na-eweta ewu, nwee onye nochiri anya umummuo maobu Chukwu. A na-enwekwa ndi na-agba egwu. O buru na ndi mmadu na-agba egwu, ha gbuo ewu ahụ. O bu ebe a ka e nwetara ejije *trajedi* (site na *tragos*).

N'ejije ugbua, ndi no n'elu nkwago bu ndi omenka, ndi uwa ha di iche na nke anyi. N'ejije ugbua, ndi nkiri na ndi omenka anaghi anọ n'otu agbatà.

(vii) **Ndinkiri:** A ga-enweriri ndi nkiri n'ejije. O bu ha ka ndi omenka na-emere ihe nkiri na nkwago.

(viii) Obinkonelu: Etu emereme si apụta na-ekowe ndi ogenti/ndi nkiri obi n'elu. Ha na-achọ imata ihe mere n'ikpeazu. Etu ode siri weputa obinkonelu na-eso egosi ụdiri mmasi ndi mmadu ga-enwe n'ebe ejije ahụ di.

(ix) Mgbazi akuko/Nzikeyo: Nke a bu ntuziaka odeejije na-enye ndi omenka.

(x) Isiokwu: Ozi gbara okpurukpo odeejije na-ezi ndinkiri.

NNWALE ONWE 2

Tulee njirmara ejije ederede i murula.

3.3 Nkenudi Ejije Ederede

1. Ejije Odachi: Nke a bu ejije obula e jiri anya mmiri maobu mwute mechie. O na-abukari ebe e gburu onye isiagwa etu o di n' *Oguamalam, Nwata Rie Awọ, Ojaadili, Uwa Ntoọ, Oku Ghara Ite, Erii Mara Ngwugwu, Otu Mkpisi Aka, Obidiya.*

2. Ntoochi: Nke a bu ejije na-atọ ndi mmadu naani ochi. Ihe odachi anaghi abata na ya. Trajedi na-akwusikari na anya mmiri ebe komedi na-akwusi n'onu. Omumaatu: *Uka A Kpara Akpa di n'Egwuregwu Igbo Abuọ...*

3. Odachi Ntoochi (Trajikomedi): N'ebe a, a na-enwe emereme siri ike na-ebute mwute nke ga-eme ka a ghara ikpo ya ntoochi. N'otu aka ahụ, agaghi akpo ya odachi n'ihi na isiagwa maobu agwa obula di mkpa agaghi anwu. Trajikomedi nke na-ebido n'odachi bie n'onu. Omumaatu: *Aku Fechara, Udo Ka Mma, Nwa Ngwii Puo Eze.*

4. Ejije Ogbugba: Na nke a, anaghi ekwukeme okwu. Ndi omenka ga na-agba egwu nke ndi nkiri ga-esi na ya ghota ihe a na-ako. Ihe ha ji egwu ahụ eziputa nwere ike buru agha, alimdi, izu ahia, ugbo, iku azu wdg.

5. Ìkpè: Ejije dị etu a na-ebuso ihe ojoo dị n'obodo agha. Omumaatu: *Aku Uwa* dị n'*Egwuregwu Igbo Abuo*.

NNWALE ONWE 3

I nwere ike ikwu nkenudi ejije ndi ozo e nwere e wepu ndi e deputara n'elu?

4.0 MMECHI

Yunit a kwaa ihe bu ejije na ndiche di n'etiti ya na abu na iduuzi. E mekwara nkenudi ejije ederede; leba anya na njirimara ya. Ihe ndi a niile ga-eme ka umakwukwo ghotakwuo ihe gbasara agumagu ederede Igbo.

5.0 NCHIKOTA

Na yunit a, anyi lebara anya n'ejije ederede Igbo. E mere ka o doo anya na tupu a kpoo ihe obula ejije, o ga-enweri ihe a na-ejije maobu enomi. Ihe ahụ a na-enomi nwere ike buru mmadu, mmuo na ihe na-eme n'ụwa. Anyi metukwara aka na myiri na ndiche di n'etiti ejije, abu na iduuzi. E deputara, kwakwaa njirimara di iche iche ejije ederede nwere nakwa nkenudi ya.

6.0 IHE OMUME

1. Gini mere ejije ji di iche n'ihe nkiri ndi ozo?
2. Tulee n'uju njirimara ejije i maara?
3. Site n'iji ejije ederede Igbo ndi i gurula enye omumaatu, mee nkenudi ejije.

7.0 NRUTAKA/NGUMI

Uzochukwu S. (2004). *Akanka na Nnyocha Agumagu*. Lagos: Sam Orient Publishers.

Nwadike, Inno Uzoma (1992). *Ntoala Agumagu Igbo*. Nsukka: Ifunanya Publisher.

MODUL 3: NNYOCHA NDINA AGUMAGU EDEREDE

Yunit 1 Ndina Abụ Ederede

Yunit 2 Ndina Iduuazị

Yunit 3 Ndina Ejije Ederede

YUNIT 1: NDINA ABU EDEREDE

NDINA

- 1.0 Mkpólite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpòm kwem
  - 3.1 Ntùle Echiche n'Abụ
  - 3.2 Ntùle Mmetùtaobi n'Abụ
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikòta
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrùtùaka/Ngumi

1.0 MKPÓLITE

Na Modul 2, anyị mụrụ maka nkenụdị agumagu ederede. A kọwara na e kewara agumagu ederede Igbo ụzọ atọ ndị a gbara elu: abụ, iduuazị, na ejije; a bịazie lebamie ha anya n'otu n'otu. Na Modul nke 3 a, anyị ga-amụ gbasara nnyocha agumagu ederede, malite na ndina abụ, iduuazị, na ejije. Ma tupu anyị agaa n'ihu, ọ dị mkpa ka anyị metụ aka n'echiche Nwadike (1992:112) maka ime nnyocha agumagu. Nwadike mere ka a mata na onye na-enyocha agumagu kwesiri ịchọputa ihe niile gbasara agumagu ọ na-enyocha. Tupu onye ahụ ga-enwe mkpebi banyere ihe ọ na-enyocha, ọ ga-ebu ụzọ chọputa ụdị agumagu a na-enyocha, na ihe ọ na-akọ maka ya. Onye ahụ ga-ewetu obi chọọ adịkam mma maọbụ ajọkam njọ dị n'agumagu ederede Igbo ọ na-atule. Ya mere, o kwesiri ka

onye na-enyocha agumagu buru ụzọ guo akwukwo agumagu a na-enyocha nke oma ka o wee ghota ihe agumagu o na-enyocha na-ekwu maka ya, etu e siri hazie ya, ihe nkuzi di na ya nakwa asusu e jiri choo agumagu ahụ mma.

Okpurukpu ihe abuo a na-enyocha n'abu Igbo bu ndina na odidi. Anyi ga-amalitegodu na ndina abu

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu yunit a, umakwukwo ga-enwe ike:

- i. mara ihe e bu n'uche mgbe a na-ekwu maka nnyocha abu ederede;
- ii. muta ka e si atule echiche na mmetutaobi n'abu ederede;
- iii. ghota etu echiche abu weputara na-esi akpalite udi mmetutaobi oguu na-enwe.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Ntule Echiche n'Abu

N'ebe a, anyi ga-eleba anya na ndina di n'abu ndi anyi hooro. Ndina bu ihe abu na-ekwu maka ya. Buru n'obi na ihe a na-eleba anya na ndina bu isiokwu, echiche na mmetutaobi. Ka echiche ndi ahụ si metuta anyi na mmuo n'udi na ha na-eweputa mmetutaobi di ka echiche di n'abu siri di. Otu ihe anyi kwesiri ibu n'obi bu na echiche na mmetutaobi na-agako onu n'ihi na ihe metutara ndu mmadu nke bu echiche ga-enweriri etu o ga-esi na-emetu oguu na mmuo. O bu ihe ahụ na-emetu oguu na mmuo mgbe o na-agu abu ka a na-akpo mmetutaobi. Mgbe oguu na-agu abu ederede Igbo, udi mmetutaobi o ga-enwe nwere ike ibu nke onu, nke obi nwute, nke egwu, dgz. Udi ihe ndi a di iche iche na-eme na mmuo oguu oge o na-agu abu bu mmetutaobi.

Mgbe a na-ekwu maka isiokwu, a na-ekwu maka ihe abu na-ekwu maka ya kpomkwem. O bu echiche chikotara abu. Otutu oge, ndi odeabu na-etinye isiokwu abu na nkeji ikpeazu ebe ha chikotara abu maoburu abu e deputara na nkeji na nkeji. O burukwanu nke edeghi na nkeji na nkeji, a na-etinyekarị ya n'ahiriahu nke ikpeazu. E nwere ike isi n'aha abu mata isiokwu abu. Uzọ ozo e si amata isiokwu abu bu site n'igu abu ugboro ugboro. Chikota ihe nkeji obula na-ekwu maka ya. Ozokwa, onye na-enyocha abu ga-

elemi echiche ndi di n'abu abu anya nke oma tupu o mata ihe bu isiokwu ya. Mgbe ufodu kwa, odeabu na-eji okpurukpu okwu ufodu wee ziputa echiche abu. Isiabu na isiokwu abughi otu. Isiabu bu ihe odee ji kpoputa maabu deputa abu ya. Ya bu, aha odeabu nyere abu ya. Oge ufodu, o naghị enwe ihe jikoro isiabu na isiokwu abu. Oge ufodu kwa, isiabu na emetuta isiokwu. E nwekwara ike isi n'isiabu wee nweta isiokwu abu. Isiokwu abu na-abukari otu mkpuruokwu maabu abuo, maabu echiche chikotara abu.

Echiche bu ozi digasi n'abu odeabu si n'abu ya ezi ndi oguu. Abu obula ga-enweriri ihe odeabu choror ka ndi oguu si n'abu ya muta. O nwere ike o buru na ozi odeabu na-ezi ndi oguu bu maka ihunanya, udo,eziomume, ezinaulo maabu ihe ndi ozor metutara ndu. O kwesiri ka o doo onye na-enyocha abu anya na echiche di nnukwu mkpa mgbe a na-enyocha abu. O bu ya mere na uzor niile e si enyocha abu na-akwado echiche. Omumaatu, mmetutaobi niile di n'abu na-akwado echiche. Etu ahụ kwa ka asusu niile e jiri cho abu mmā si akwado echiche. Ugbu a, ka anyi jiri omumaatu lebaa ya anya.

Ugbu a, ka anyi jiri omumaatu lebaa ihe ndi a anya.

Abu 2 Egwurugwu

Egwurugwu,

Obi oma di m, mgbè m huru gi,

N'ogè anya anwu na-ala n'igwe,

Iputa n'ugwu gi niile, Egwurugwu

Mgbè m na-ele gi anya,

Enweghi m ike ikowa ola edo ole i ji wee puta,

Mgbè ahụ i gara igwe gburugburu,

Umụ ihè Chi kèrè èkè nà-èlele gī.

Nne m̄ kòròlà m̄ sị,
Ọ bụrụ nà égwùrègwù pùta n'igwē, ìmmirī agaghị ezò,
Bèelụsò mgbè egwùrùgwù chirià
Ọchị ya niilē, chibàa ha n'ime igwē

Egwùrùgwù

Mma niile a ị mara,

Òleē k'mma onye kēre gị dị?

Ị màrà mmā dị okē ọnū nke nà-agaghī àzuta n'ahia.

Òtito diri Chinēkè, onye kēre gị (Nke si N'aka K. Amasike. *Akpa Uche*: 1)

N'abụ 2 a Amasike kpọrọ 'Egwurugwu', odee kọwaara anyị oge egwurugwu ji apụta. O mere ka anyị mata na egwurugwu anaghị apụta mgbe oke anwụ na-acha kama, ọ bụ mgbe anwụ na-adighị achasị ike dika n'oge mgbede. Nke a putara ihe n'ahiriabụ nke atọ na anọ dị na nkebiabụ nke mbụ ebe ọ siri:

N'ogè anya anwū nà-àla n'igwē,

Ị pùtà n'ùgwù gị niile, Egwùrùgwù

Ihe ọzọ odee chọrọ ka anyị si n'abụ a mata bụ ọdidi egwurugwu. Ya bụ, ụdi mma egwurugwu mara. N'ebe a, o ji ọlaedo wee mee ka anyị mata na egwurugwu na-enwe ọtụtụ agwarā nke mara mma nke ukwu. Dika o siri kwu:

Mgbè m nà-èle gị anya,

Ènweghī m ike ikōwa ọlā èdò òle i ji wèe pùta,

Ihe odeabụ ji ahiriabụ a wee kọwapụta bụ na egwurugwu na-atụ àgwà dị iche iche. Ọ bụrụkwanụ na anyị agaa na nkebiabụ nke atọ, odee mere ka o doo anyị anya na ọ bụrụ na egwurugwu putahaa n'eluigwe, na mmiri agaghị ezo naanị ma ọ lakpuru. Dika o siri kwu:

Nne m̄ kòròlà m̄ sị,

Ọ bụrụ nà égwùrègwù pùta n'igwē, ìmmirī agaghị ezò,

Bèelụsò m̀gbè egwùrùgwù ch̀ìrìl̀à
Ọchì ya niilē, ch̀ìb̀àa ha n'ime igwē

Ọzọ kwa, na nkebi nke anọ n'ahiriabụ nke anọ, odee na-eme ka anyị mata na egwurugwu mara mmā nke ukwu. Na ọ mara mma nke ego apughị izuta. Ya bụ, mma ọdịnachi. Otito mma ihe ọdịnachi odeabụ na-eto égwùrùgwù p̀takarìrì ihè na nkebi abụ nke abụọ na nke anọ ebe ọ siri:

M̀gbè ahụ ì g̀arà igwē gb̀r̀r̀gbur̀,
Ụmụ ihē Chi k̀r̀r̀ èk̀r̀ nà-èlèlè g̀. ....

Egwùrùgwù
Mma niile a ì mara,
Òlèē k'mma onye k̀r̀r̀ g̀ ì d̀?
Ì m̀rà mmā ì òk̀r̀ ọ̀nụ nke nà-agaghì àzuta n'ahia.

Ọ bụ ihe mara mma ka a na-ekiri ekiri maọbụ elele elele. A bjakwa na nkebi nke anọ, odee kwuru ya hoohà:

...Ì m̀rà mmā ì òk̀r̀ ọ̀nụ nke nà-agaghì àzuta n'ahia....

Ya bụ, site n'igbado ukwu n'echiche odeabụ weputagasiiri maka egwurugwu, anyị ga-achikọta isiokwu abụ a dika mma ihe ọdịnachi a bụ egwurugwu.

Abụ ọzọ bụ abụ1 a rụturuła aka n'elu:

Ọnwa m̄
Lèe ọnwa ahụ,
Ọ p̀takwa.
N'òtèaka
kà ọ nò ùgbu à.

Mà ọ gàfụ esō m̄

Ọ ga-achọta m -

Ọnwa m̄,

Ọnwa m̄ kà ọ bụ.(Nke si n'aka J. C. Madụekwe. *Akpa Uche, ih.akw. 7*)

Odeabụ n'abụ a na-eme ka anyị mata ụfọdụ njirimara ọnwa. O mere ka anyị mata na ọnwa abụghị ihe ọdịnachi dị anyị nso kama, ọ nọ ebe dị anya n'ebe mmadụ no. Echiche ọzọ o zipụtara bụ ime ka anyị kwenye na ọnwa na-eso anyị ebe ọbụla anyị na-aga. N'ezie, ọnwa abụghị ihe dị ndụ, ọ naghikwa aga ije. Ma ọburu na anyị lewe etu o si eme mgbe anyị na-aga ije, ọ na-adị ka ọ na-eso naanị anyị aga ebe ọbụla anyị na-aga. Ọ bụ nke a mere o jiri sị:

...Mà ọ gàfụ esō m̄

Ọ ga-achọta m -

Ọnwa m̄,

Ọnwa m̄ kà ọ bụ.

Ya bụ, abụ a na-eme ka anyị mata njirimara ọnwa.

Anyị ga-ahụkwa na isiokwu maọbụ echiche dị n'abụ a bụ mmadụ inwe mmasị n'ihe ọdịnachi nke na o were ya dika ihe naanị ya nwe. Isi na ọ bụ ọnwa ya gosiri na ọ bụ mmadụ nwere nnukwu mmasị n'ebe ihe ọdịnachi a dị; owerezie ya ka nke naanị onwe ya site n'isi na ọnwa ahụ bụ nke ya. Onye ọbụla ma na ọnwa bụ maka mmadụ niile n'ihi na ọ na-etiri onye ukwu na onye nta. Ma n'abụ a, odeabụ sị na ọ bụ ọnwa ya.

Abụ 3 Ngwere

Ngwèrè!

Siri n'elu oji dàa

Wara ọsọ

Sị
Onye etòghị yā
Ya etoo onwe ya
Nwa dikē dara elu ọjị
Gbawara ọsọ.

Ìngwèrè!
Oke sòrò maa mmīrī
Mmirī àkọọ ñgwèrè
Mà ọ kọzīghị oke!

Ìngwèrè!
Ha dum màdòrò afọ n'àlà
Ìkè afọ nà-atà
Onye mààrà?

Ìngwèrè!
Mèe ihe i jiri bụrụ ñgwèrè
Ka ụmụ azị ghàrà irī gị
Ọkọchi, ùdu mmiri.

(Nke si n'aka J. C. Madụekwe. *Akpa Uche*, ih.akw. 59)

Abụ a bụ abụ etomonwe na ndumọdụ. Nkebi abụ nke mbụ ruo na nke abụọ mere ka isiokwu ya pụta ihe. N'ala Igbo, ọ na-abụ mmadụ mee ihe anaghị adị mfe omume, e too ya. Ọ bụ ya mere odeabụ a ji mee ka a mata na mmadụ nwere ike itò onwe ya ma ọbụrụ na ndị ọzọ etoghị ya na nnukwu ihe o mere. Ka anyị na-eme onwe anyị obioma ghara ibu naanị mgbe mmadụ jiri too anyị. Ọzọ kwa, o nyere anyị ndumọdụ ka anyị ghara inomi mmadụ ọzọ n'ihì na anyị nwere ike idaba na nsogbu ebe anyị na-agba mbọ ka anyị mee

ihe onye ọzọ mere maọbụ ka anyị dị ka onye ọzọ dị. Ọ bụ nke a ka o jiri “mmiri àkọọ ñgwèrè/mà ọ kọzighị oke!” wee ziputa.

Echiche dịkwa na nkebiabụ nke ikpeazụ nyekwara ndumọdụ. Echiche ndị a niile gbakoro ọnu wee kwalite isiokwu abụ a bụ mmadụ ikpachara anya n'iso onye ọzọ eme ihe; nke ọzọ buru na e nwere ka hu mmadụ ka ọ nọ mana a maghị nsogbu onye ahụ nwere. Ya bụ, anyị ga-asị na e ji abụ a enye ndumọdụ. Ma etu o sina dị, odeabụ a ewepụtaghị echiche miri emi n'abụ a n'ihị na ihe ọ chikọtara ọnu bụ ilu ndị Igbo ji ngwere na-atụ.

NNWALE ONWE 1

1. Kedụ ozi ndị putara ihè n'abụ ndị a: Ọnwu J.C. Obienyem, Ọnwu J. U. T. Nzeuko, na Ọnwu J. C. Maduekwe dị n'akwukwọ *Akpa Uche*?
2. Abụ abụọ dere maka otù isiokwu o nwere ike inwe echiche dị iche? Jiri abụ abụọ masịrị gị kwado azịza gị.

Odee ji abụ 3 mee ka anyị maka na anyị kwesiri idị na-enwere onwe anyị afoofuju ọbụladị mgbe ndị ọzọ mere ka ọ bụ na ha amaghị na ihe anyị mere bụ nnukwu ihe. Nke a putara ihe na nkebiabụ nke mbụ ebe ọ siri:

Ñgwèrè!

Siri n'elu oji dàa

Wara ọsọ

Sị

Onye etòghị yā

Ya etoo onwe ya

Nwa dikē dara elu oji

Gbawara ọsọ.

Na nkebiabụ nke abụọ ihe odeabụ chọrọ ka anyị sị ya mụta bụ ka anyị ghara inomi mmadụ n’ihi na mgbe ọbụla mmadụ mere ihe n’ihi na ibe ya mere, onye ahụ a na-eñomi nwere ike ọ gaghị adaba na nsogbu, ma onye ahụ mere n’ihi na ndị ọzọ mere nwere ike dabaa na nsogbu. Nke a pụtara ihè na nkebiabụ nke abụọ ebe ọ sịrị:

Ngwèrè!

Oke sòrò maa mmīrī

Mmirī àkọọ ñgwèrè

Mà ọ kọzīghị oke!

Na nkebi abụ nke atọ, odee gara n’ihu inye ndumọọdụ ka onye ọbụla nwee afọọjuju n’ebe ọ nọ n’ihi na onye ahụ i na-asị na ọ dika gị buru ya nwere ike ọ buru na ọ na-agabiga ihe mgbu nke ndị ọzọ amaghị. Dika o siri dee:

Ngwèrè!

Ha dum màdòrò afọ n’àlà

Ñkè afọ nà-atà

Onye mààrà?

Na nkebiabụ nke ano, odee mere ka a mata na mmadụ kwesiri ikwanyere onwe ya ugwu n’ihi na ọ buru na e megghị etu ahụ, mkparị nwere ike ibata.

Ngwèrè!

Mèe ihe i jiri buru ñgwèrè

Ka umụ azị ghàra irī gị

Okochi, ùdu mmiri.

Na nchikọta, odee weputara ozi di iche na nkebiabụ ọbụla. Ya bụ, a ga-asị na nkebiabụ ọbụla nwere ihe ọ na-akuzi.

Abụ 4 Ngwere

Abụ m Ngwèrè

N’elu ụlọ gị ka m

Nò ụbòchì niile anwū nā-àcha m
Na-àgọ gị naānị ọfọ
Màkà ị naghị ènye m̄
Òtito ñkè m.

Ì siri ike dịkà m.
Ì dàala elu dị ndù?
Elu ntàkiri kà ị nà-adà
È buru gī gawa ụlò ọgwù
Mà ụbòchì niile kà m
Nà-èsi n'elu osisi ukwu
Ji afō m dàa n'àlà

Gị bụ mmadù,
Anà m̄ etō gī màkà àmàmiihe gī
Mà ebe ị màgbùrù ònwe gī n'ihe
Gịnī mèrè ị naghị eto m̄
N'ihe ñké à nà ị nweghi ike imē?
Dike nā anaghị etò dikē ibè ya

Ọnwụ nà-àgụ yā.(Nke si n'aka N. C. Olebara. *Utara Nti*, ih.akw. 35)

Ụfọdụ oge, e nwere ike inwe abụ abụọ maọbụ kariya nwere otù aha, ma ha agaghị enwe otù isiokwu. Dịka anyị hụrụ n'elu, Madụekwe kpokwara abụ nke ya “Ngwere” dịka Olebara, ya bụ, ha dere maka otù ihe, mana isiokwu ha abụọ dịwagaara onwe ha iche. Na “Ngwere” Madụekwe, isiokwu ya dịka anyị kwuru bụ mmadụ ikpachara anya n'iso onye ọzọ eme ihe. Ma a bịa na “Ngwere” Olebara, isiokwu ọ na-ekwu maka ya bụ mpako. Nke a pụtara ihè na nkebiabụ nke abụọ ebe odeabụ Olebara siri:

Ì siri ike dịkà m.
Ì dàala elu dị ndù?
Elu ntàkiri kà ị nà-adà

È buru gī gawa ụlò ọgwù
Mà ụbòchị niile kà m
Nà-èsi n’elu osisi ukwu
Ji afō m dàa n’àlà

Oge ọbụla mmadụ malitere jụwa, ị ga-emenwu ihe m mere, mara na okomoko maọbụ mpako abatala. Nkebite abụ a dị n’elu gosiri ime ọnu na mpako. Ọbụladị n’ahiriabụ nke atọ na anọ dị na nkebiabụ nke atọ, mpako pụtakwara ihè n’ihi na o kwesighị ka mmadụ jiri aka ya rịọ ndị mmadụ otito maka ihe ukwu o mere: “Gịnị mètè ị naghị eto m / N’ihe ñké à nà ị nweghi ike imē?”

Abụ 5 Aga M Egbu Ọchụ

Nye m mmà kà m gbuo Ian Smith
O mēela ụmụ Afrịkà ihu fèrè azụ:
Nye m egbè kà m gbuo Jọn Voster
Ọ māgoola inyom Afrịkà n’ihu dī ha:
Nye m ọgù kà m lie Idi Amin:
Ezè ike bụ n’ụlò;
Hapūnụ m kà sèrè òbèjiri wakpò ụmụ mmọọ jua
Gịnị mètè Afrịkà jì bụrụ òbòdo nā-eri sò na nrịọta
(Nke si n’aka Obienyem, *Utara Nti*: 61)

Anyị ga-asị na isiokwu abụ a bụ ọchịchị nchịgbu. Isiokwu a pụtara ihè n’ahiriabụ nke ikpeazụ ebe ọ siri:

Gịnị mètè Afrịkà jì bụrụ òbòdo nā-eri sò na nrịọta...

N’abụ a, ọ bughị naanị ndị mbịarachịwa na-achị ndị Afrịka n’uzọ adighị mma kama ndị Afrịka n’onwe ha sokwa na ndị na-achịgbu ibe ha. Nke a pụtara ihè ebe o jiri iwe si:

Nye m ọgù kà m lie Idi Amin:

Ezè ike bù n'ulò

Dịka anyị maara, Idi Amin bù otu onye ụwa niile maara jiri akaike chịa obodo ya, Uganda, mgbe ọ bù onyeisiala ha n'oge ndị mbịarachịwa jikwa akaike na-achị ụfọdụ mba n' Afrịka. A kpọkwara ụfọdụ ndị ọcha ahụ chiri ọchịchị nchigbu n'ala Afrịka aha n'abụ a. Ozi odeabụ choro ka ndị ọgụ si n'ahiriabụ a mata bù na ọ bughị naanị n'aka ndị mbịarachịwa ka ụmụ Afrịka tara ahụhụ n'aka ha kama, ha na-atakwa ahụhụ n'aka ndị bù ndị nke ha.

Anyị lebakwa anya malite n'ahiriabụ a nke mbụ ruo na nke anọ, anyị ga-ahụ ụdị mmegide ndị ọchịchị na-emegide ndị Afrịka:

Nye m̄ mmà kà m gbuo Ian Smith

O mēela ụmụ Afrịkà ihu fèrè azụ:

Nye m̄ egbè kà m gbuo Jón Voster

O māgoola inyom Afrịkà n'ihu dī ha:...

Ahiriabụ nke mbụ na abụọ gosiri na ha emegidela ndị Afrịka ihe, e nweghizi ọnu e ji ekwu ya. Nke atọ na anọ gosiri na ndị ọchịchị ahụ bù ndị ledara ụmụnwọke Afrịka anya, nye ha mkparị nke o ziputara site n'ikwu maka Voster: “O māgoola inyom Afrịkà n'ihu dī ha”, ya bù, idine nwunye ndị Afrịka n'ihu di ha n'ihina ike dī ha n'aka.

Ọ bụrụ na ị guọ abụ nke Maazi Ụba-Mgbemena kpọrọ *Echiche* n'ihuakw. 49, ị ga ahụ abụ a kpọrọ 'Agarachaa'. Abụ a na-akatọ agwa ọjọọ.

NNWALE ONWE 2

1. Kedụ echiche ndị putara ihè n'abụ ndị a: Ọnwụ J.C. Obienyem na Ọnwụ J. U. T. Nzeako dī n'akwukwọ *Akpa Uche*?
2. Abụ abụọ dere maka otù isiokwu o nwere ike inwe echiche dī iche? Jiri abụ abụọ masiri gi kwado azịza gi.

3.2 Ntule Mmetụtaobi n'Abụ

Dịka anyị kọwarala na mbụ, mmetụtaobi na-ekwu etu abụ si metụta oḡu na mmụo. Mmetụtaobi dī n'abụ na-adī ọtụ. O nwere ike buru mmetụtaobi iwe, obimmeruwe, ngaramara, egwu, onu, ariri, mwute, obinchighari, akpomaasi, ihunaanya, obi ebere, dgz. Ugbu a, ka anyi jiri omumaaatu lebaa ya anya.

N'abụ 2 á kporo “Egwurugwu”, nke anyi tulerela echiche/isiokwu ya na 3.1 n'elu, mmetutaobi gbara elu na ya bu mmetutaobi obianuri/obioma. Odee site n'nkebi nke mbu na nke anọ mere ka nke a puta ihè. Dika o siri dee na nkebi nke mbu, ahiriabu nke abuo:

...Obi oma di m, mgbè m hùrù gi,....

N'otu akaahu kwa, o buru na anyi gaa na nkebiabu nke ikpeazu, anyi ga-ahu na oguuguru ya ga-enwe mmetutaobi itunanyagbasara odidi egwurugwu:

...Mma niile a i mara,
Òleè k'mma onye kère gi di?
I mara mmā di okè onū nke nà-agaghī àzuta n'ahia.
Òtito diri Chinèkè, onye kère gi...

Ya bu, o buru na mma ihe ndinachi a di etu a, keduzi ka Chineke kere ya ga-adī n'onwe nke ya.

Mmetutaobi itunanya putakwa ebe a siri:

Mgbè m nà-èle gi anya,
Ènweghī m ike ikōwa olā èdò òle i ji wèe pùta,
Mgbè ahù i gārà igwē gbùrùgburù,

N'otu aka ahụ, e nwere mmetutaobi obinchighari (nostalgia) ebe okwu rutura aka n'ihe nne ya gwara ya:

Nne m̄ kòròlà m̄ sị,
Ọ bụrụ nà égwùrègwù pùta n'igwē, ìmmirī agaghị ezò,
Bèelụsò mgbè egwùrùgwù chirià
Ọchị ya niilē, chibàa ha n'ime igwē

Mmetụtaobi e nwere n'**abụ 1** bụkwa nke ọñụ. Nke a pụtara ihè bido n'ahirịabụ nke asaa rue n'itoolu ebe odeabụ siri:

Mà ọ gáfụ esō m̄
Ọnwa m̄,
Ọnwa m̄ kà ọ bụ.

Na nkebite a dị n'elu, okwu nwere afọọjuju na ọnwa bụ nke ya, kpalitere mmetụtaobi na obiụto. Etu o siri deputa ahirịabụ ndị a gosiri ntụkwasiobi o nwere n'ebe ọnwa nọ -na ọ ga-eso ya.

N'**abụ 4**, e nwere mmetụtaobi iwe. Ihe kpatara nke a bụ olu odeabụ jiri dee ya. Malite na nkebiabụ nke mbụ ebe ọ siri na ngwere nọ n'elu ụlọ agoro onye o bi be ya sọ ọfọ n'ihì otito ọ anaghị enye ya. Dika o siri dee:

Abụ m Ngwèrè
N'elu ụlọ gị ka m
Nọ ụbòchị niile anwū nā-àcha m
Na-àgọ gị naānị ọfọ
Màkà ị naghị enye m̄
Òtito ñkè m.

Nkebite abụ a ga-akpaliri ọgụ mmetụtaobi iwe n'ihì na ọ bughị makana e toghi mmadu maka ihe ike o mere abaghiri ndi ọzọ uru ka ọ ga-eji malite ikpere ndi ọzọ ajo ekpere.

Ụdị ọfọ onye obi adighi mma na-agọ agaghị abụ ezigbo ọfọ. Ya mere, nke a ga-ebute iwe n'obi ndi ọgụ. A bjakwa na nkebiabụ nke abụọ ebe ọ sirị:

...Mà ebe i màgbùrù ònwe gī n'ihe
Ginī mèrè i naghī eto m̄
N'ihe ñké à nà i nweghi ike imē?
Dike nā anaghī etò dikē ibè ya
Ọnwụ nà-àgụ yā.

Ụdị okwu di etu a anaghị ebutere mmadu obianuri. Ya mere anyi ji asi na mmetutaobi e nwere n'abụ a bu nke iwe.

Mmetutaobi gbara elu n'abụ 5 bu iwe na onuma nakwa akpomasi. Onye na-agu abụ a ga-enwe nnukwu iwe na onuma n'obi, n'ih ihe ndi mbiarachwa mere umu Afrika nakwa ihe ndi Afrika na-eme onwe ha, dika ihe e kwuru gbasara Idi Amin, nke ga-enye ọgụ ọbula mmetutaobi akpomasi.

NNWALE ONWE

1. Kedu mmetutaobi ndi gbara elu n'abụ ndi a: “Ọnwụ” J.C. Obienyem na “Ọnwụ” J. U. T. Nzeako di n'akwukwo *Akpa Uche*.
2. Tulee abụ atọ masiri gi n'abụ *Utara Nti* ma weputa mmetutaobi e nwere n'ime ha.

4.0 MMECHI

Na yunit gara aga, anyi amuru gbasara nnyocha ndina abụ ederede. Anyi kwetara n'ihe Nwadike kwuru na o kwesiri ka onye na-enyocha agumagu buru uzọ guọ akwukwo agumagu a na-enyocha nke oma ka o wee ghotā ihe agumagu ọ na-enyocha na-ekwu maka ya. Nke a di mkpa n'abụ. Anyi jiri omumaatu abụ di iche iche nyochaa echiche na mmetutaobi bu ihe a na-eleba anya na ndina abụ.

5.0 NCHIKỌTA

A kowara na yunit a na ndina bu ihe abụ na-ekwu maka ya; na ihe a na-eleba anya na ndina bu isiokwu maobu echiche di n'abụ na mmetụtaobi o weputara, ya bu, ka echiche ndi ahụ si metuta anyi na mmuo. E mere ka o doo anya na echiche na mmetutaobi na-agako onu n'ihi na ihe metutara ndu mmadu nke bu echiche ga-enweriri etu o ga-esi na-emetu oguu na mmuo. E jiri abụ ederede Igbo ufođu tlee echiche na mmetutaobi di na ha. A na-atu anya na umuakwukwo ga-agbaso usoro ahụ nyochaa abụ ndi ozo ha ga-agu.

6.0 IHE OMUME

Horo abụ anọ masiri gi n'akwukwo abụ ederede abuo, tlee ndina ya n'uju.

7.0 NRUTUAKA/NGUMI

Echebima, G. N. (2001). *Ako na Uche*. Ibadan: Evans Brothers.

Ekechukwu, R. M. (1979). *Akpa Uche*. Ibadan: University Press.

Emenanjo, E. N. (1979). *Utara Nti*. Ibadan: Evans Brothers.

Mdukwu, J. C. (1979). *Nka Okwu*. Ibadan: Longman Nigeria.

Meye, J. (1997). 'What is Literature? A Definition Based on Prototypes. *Work Papers of the Summer Institute of Linguistics, University of North Dakota Session*. 41(024) 1-11.

Nnabuihe, C. B. (2005). *Agumagu Ederede Igbo: 1933-2003*. Lagos: Green Olive Publishers.

Nnyigide, N., Ezeuko, R., Nwokoye, N. na Eyisi, J. (2014). *Mkpokota Oru Nka Goddy Onyekaonwu*. Nimo: Rex Charles and Patrick Limited.

Nwadike, E. I. O (1992). *Nsukka: Ntala Agumagu*. Nsukka: Ifunanya Publisher.

Onuko, A. (2008). *Onye Kpara Nku Ahuhu....* Enugu: New Generation Books.

Onyekaonwu, G. O. (1980). *Nwata Rie Awọ*. Anambra: Longman Nigeria Publishers

SCRID Dictionary: <https://www.yourdictionary.com> > scrid

Uba-Mgbemena, A. (2012). *Echiche*. Gold Press Limited: Lagos

Uzochukwu, S. (2004). *AkaNka Na Nnyocha Agumagu Igbo*. Sam Oriental Publishers:
Anambra.

Uzochukwu, S. (1990). *Akanka na Nnyocha Agumagu Igbo*. Sam Orient Publishers:
Lagos.

YUNIT 2 NDINA IDUUAZI

NDINA

- 1.0 Mkpelite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpom kwem
  - 3.1 Ntule Isiokwu Iduuazi
  - 3.2 Ntule Ndinisiokwu Iduuazi
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikota
- 6.0 Ihe omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Iduuazi bu akuko ugbua a roro arọ mana o na-eziputa ihe na-eme na ndu, ahumihe mmadu na uwa. Dika udi agumagu ndi ozo, iduuazi bu enyo e ji ahụ ndu na ihe na-eme n'oha obodo. E nwere ihe ndi di mkpa dika Nwadike (1992) ruturu aka a na-enyocha n'iduuazi Igbo. Ha bu:

(i) **Ntọala:** Ntọala na-agwa anyị maka ebe na oge ihe mere n'akụkọ a na-akọrọ anyị nọ mee. Ebe a na-ekwu maka ya nwere ike ọ buru ebe anyị maara maobu ebe anyị na-amaghị. Oge a na-ekwumaka ya nwere ike ibu oge ugbua, oge gara aga, maobu odinihu. Ya mere, oge na etu ihe siri kwuru n'akụkọ e dere maka ya di nnukwu mkpa n'ebe agwa di n'iduuzi Igbo no. Oge ihe mere nwere ike ime ka agwa di n'agumagu kpa agwa di anaa n'akukọ agumagu. Ebe ihe a na-ekwu maka ya noro mee nwekwara ike imetuta agwa di n'agumagu.

(ii) **Isiokwu:** Isiokwu bu okwu a kpu n'onu nke odee na-eme ka oguu mata. O bu site n'isiokwu ka odee iduuzi si eweputa ndinaiisiokwu ya. Odee nwere ike ide maka ihe di iche iche dika ihunanya, alimdi na nwunye, nrubeisi, akunauba, dgz. O bu site n'ime akukọ ka odee si ekwuputa ihe nkuzi ya nke a kporo ndinaiisiokwu ya. Ihe nkuzi ya nwere ike di otutu. Nke mere e jiri si na isiokwu odee iduuzi nwere ike di otu, ndinaiisiokwu ya adi otutu. E nwere ihe ozo na-enye aka n'igosiputa ndiniisiokwu nke anyi ga-akowa n'okpuru.

(iii) **Nsirikwuru:** Nsirikwuru bu ihe ndi na-eme n'ohaobodo n'oge edere ya bu iduuzi. O nwere ike buru onodu ochichi, akunauba, okpukperechi, dgz. Nsirikwuru na-eme ka ndinaiisiokwu kwe nghota ngwangwa.

Na nkowa nke Uzochukwu (2012), "Odeiduuzi ga-enweriri ihe o chorọ iji edemede ya gosiputa. O nwere ike ibu maka agha, alimdi, ekpemekpe maobu ihe o bula siri ya n'uche puta. Otu n'ihe ndi a o chorọ ide maka ya bu isiokwu ya. O ga-eji isiokwu ya kwuputa maka ndi mmadu nandu ha n'elu uwa. O nwere ike ikwu ihe obula bu nzuwe ya gbasara isiokwu o horo.... Nzuwe ya gbasara isiokwu ya bu ndinisiokwu ya."

Na yunit 1 n'elu, e lebara anya na ndina abu ederede – echiche na mmetutaobi a na-enwe n'abu, werekwa abu ederede Igbo nye omumaatu. Na yunit a, a ga-akuzi etu e si enyocha

ndina iduuazi. N'ime nke a, anyi ga-eji iduuazi Igbo ufodu nye omumaatu ijikowadaa etu e si eleba anya n'isiokwu na ndinisiokwu ya iduuazi.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umwakwuko ga-enwe ike:

- i. nyochaa akwuko iduuazi obula ma weputa isiokwu di na ya;
- ii. kwuoiche bu ndinisiokwu iduuazi;
- iii. ichoputagasi ihe mmuta na-adi n'iduuazi.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Ntule Isiokwu Iduuazi

Dika anyi ruturu aka n'elu, isiokwu n'iduuazi bu ihe obula odee choro iji edemede ya gosiputa. Ka anyi ji *Juochi* Tagboo Nzeako dere nye omumaatu. N'akuko a, e gosiri isiagwa bu Juochi dika nwata a muru n'etiti ubiam. Nna ya bu ogbenye onuntu nwuru mgbe Juochi ka di naani afonon. N'oria ya niile Ekwuigbo bu nna Juochi enweghi ego o ga-eji zo onwe ya; umunna ya enyeghikwaranu ya aka. Ozugbo, o nwuru, umunna atufughi oge n'inakoronwunye ya, Udumma, ala Ekwuigbo niile na ihe niile o si n'ala ahụ eweta. Ha were ya na ebe Juochi bu naani nwa omutara burukwa nwa nwaanyi, o nweghi oke na be nna ya. Nne Juochi kporo ya laa obodo a muru ya; ha amalite mgbe ahụ tawa ahuhu di iche iche. Ahuhu Juochi karichara n'aka Adamma, nne ya ukwu, mgbe a kpogara ya odibo n'Enugwu. Mana site nambon ya n'igusikwuko ya ike, na-emekwa ofuma, mgbe Oriaku, nwanne Adamma, kporuru ya n'aka Adamma, onodu Juochi gbanworo. O mecha buru nnukwu mmadu maara aha ya n'obodo mgbe o chiri echichi uka.

Isiokwu odee bu Nzeako gosiputara n'iduuazi a dika o siri mee ka a ghotu na ngwucha akuko ya bu akaraaka - mmadu ibu ihe chi ya kwadooro ya n'agbanyeghi ihe ndoghachiazu. Anyi lero kwa ya bu akuko anya nke oma anyi newkwa ike isi na o bu mmadu isi n'ebe mkpofu ahija bulie nwaogbenye elu. Na *Nkoli*, iduuazi ya ozon, Nzeako

gosiputaraigba alukwaghim sitere n'ogba aghara na esemokwu ndi bu nwunyedi n'ezinaulo nwoke luru kariya otu nwaanyi.

Onye Kpara Nku Ahuhu nke si n'aka Onuko bu iduuazi na-egosi uru diiri onye agwa oma na ntaramaahuhu na oghom na-adiri onye ajo omume dika o siri puta ihe na ndu ufodu agwa e nwere n'akuko a. Akuko a malitere site n'ikowara anyi udi ezinaulo Ogochukwu (Ogo) siri puta. Aha nna ya bu Maazi Onwuka, onye a maara dika ezigbo mmadu n'ihi na o naghị eme mmadu ibe ya ihe ogo. Ikpe mkpegbu anaghikwa amasi ya. O na-akota ugbo nke oma ma na-elekota ezinaulo ya anya etu dibuulo kwesiri ime. Ogo n'onwe ya bu nwata nomiiri omume nna ya n'ihi na a maara ya dika nwata di uchu n'oru, na-agusi akwukwo ya ike, na-ejete uka, na-ege ndumodu ma burukwa onye na-acho odimma mmadu ibe ya. Ogo gusiri akwukwo koleji baa mahadum. Adaigwe n'onwe ya bu nwata siri n'ezigbo ezinaulo puta, ma oke akpiri buteere ya onwu n'ikpeazu. Etu ahụ ka o dikwa n'ebe nwa o mutara n'ime mkpuke no. Ugbu a, ka anyi lebamie anya n'isiokwu na ndinisiokwu iduuazi a, weputakwa ufodu ihe nkuzi ndi gbara elu na ya bu akuko.

Isiokwu iduuazi a bu mkpuru onye kuru ka o ga-aghota, ya bu, nnata ugwooru.

3.2 Ntule Ndinisiokwu

Na *Juchi*, echiche odeiduuazi gbasara isiokwu ya bu na site na ntachiobi, okwukwe na agbambo, mmadu nwere ike igbanwo onodu ogo maobu onodu idi ala ya buru nnukwu mmadu ma chi ya kwado ya. Ndinisiokwu edemede *Nkoli* bu na udo ka mma n'ezinaulo n'ihi na mgbe Ojeuga mechara koghachi Nne Ekwutosi bu nwunye ya o gbara alukwaghim, udo malitere chiwa n'ezinaulo ya makana ndi nwunye ya abuo bidoro mekoritawa, biwe n'udo, obiuto na ihunanya.

Otu okpurukpu echiche maobu nzuwe odee *Onye Kpara Nku Ahuhu* bu Onuko si n'iduuazi ya eme ka ndioghu muta bu na onye obula na-akpa agwa oma na-anata ugwo agwa oma ya n'elu uwa a, ebe onye obula na-akpa agwa ogo aghaghikwa inata ugwooru ya. Odeiduuazi a gosiputara nke a n'ebe agwa a kporo Ogo no. Ogo bu nwa nwere agwa oma malite n'ezinaulo ya. O jidesiri ndumodu nne na nna ya nyere ya aka ike

mgbe ọ bara kọleeji. O gosiri na ọ bụ nwa na-arụ ọrụ okwesiri iru, nwa nwere nsopuru na nwa ọrụ Chukwu na-amasi. Ọ bughị naani nke a, igusi akwukwo ike na-amasi kwa ya. Ọ bụ n'ihia agwa oma ndi a ka o jiri gafee n'ule iba koleji ma natakwa ihe nrite di iche iche n'aka ndi obodo nakwa uloka. N'ihia igba mbo ya, o nwetere ulokwukwo ya ihe nrite di iche iche n'asompi ndi ọ gara n'aha ulokwukwo ya. Enyi ya nwaanyi bu Ijeoma Eloka bukwa ezigbo nwa si n'ezigbo ezinaulo puta. Ya na Ogoọ kwekoritara na ha agaghị ada mba n'agumaakwukwo nakwa n'ikpere Chineke ha. Ọ buru na anyi gaa n'ihuakwukwo nke iri anọ na asaa (ihuakw. 47), anyi ga-ahu ebe odee siri:

Nkata Ogoọ na Ijeoma na-akpa gbadorokwu n'igusi akwukwo ha ike ka ha jide onodu nke mbu na nke abuo ha ji ka ndi ozọ ghara inapu ha ya. Nke ozọ bukwa igbasosi uzọ Chineke ike ka ha ghara idapu n'okwukwe. Nkata ozọ ha kpara bu ka ha nogide n'ekpere iji merie onwunwa obula ga-abiakwute ha ma onwunwa ndi ndunye umuakwukwo ibe ha, ...

Nkebite a di n'elu gosiri mkpebi Ogoọ na enyi ya nwaanyi. Ihe nkuzi gbara elu n'ebe a bu na ọ nweghi onye bu agwa oma maobu agwa ojoo puta uwa kama, ọ bu mkpebi mmadu kpebiiri onwe ya na-edu ya. Ọ bukwa uzọ mmadu chorọ iso ka ọ ga-eso. Ya bu, ọ bu aka di mmadu mma ka ọ na-ehinye n'isi n'ihia na ọ nwere ndi nne na nna ha nyere ndumodu a ma nke a egbochighi ha ikpa agwa ojoo n'ulokwukwo. Odee gosiri na mkpebi obula mmadu mere na ndu ga-eduba ya n'ezie uzọ maobu n'ajo uzọ. N'ebe Ogoọ na enyi ya nwaanyi no, nke ha nyeere ha aka n'ime nke oma n'agumaakwukwo ha ma ghara idaba na mbibi ndi mere mkpebi ezighi ezi dabara.

N'ebe umuakwukwo ndi kpebiiri na ọ bu ikpori ndu ka ha biara na koleji, ha natara ugwooru na-adiri onye na-ekpori ndu dika ibute oria mmnwu, oria mmeko nwoke na nwaanyi, afọ ime, na onwu ike. Mmadu dika Adaigwe, Nkeiru na ndi ozọ jiri igba akwuna, ilu ogu, inupu isi n'iwu ulokwukwo hiiri isi. N'ikpeazu, ha natakwa ugwooru ha site n'ibute oria mmnwu, oria mmeko nwoke na nywaanyi, afọ ime, na onwu ike. Nke a gbara elu n'ihuakwukwo nke iri isii ruo na nke iri isii n'ato (60-63) ebe ọ siri:

Ufodu na-eti na iba ji ha aka ma ha achoghi iga ulogwu. Ndi ozo ana-ahu ebe ha zoro na-agbo agbo inwuny anyi. Otutu oge ka a na-ahu ebe agboghobia na-eti mkpu ma o na-anyu mamiri. ...n'ime umuakwukwo ise ndi ahụ e buteere (butere) ya na ato n'ime ha di ime onwa ato; abuo ndi ozo ka oria mmnwu kpaara aka.

Na nkebite a di n'elu, odee ji ihe ndi a dakwasiri umuakwukwo akwunakwuna ado ndi na-etolite etolite na umuntorobia aka na nti ma mee ka ha mata ihe igba akwuna nwere ike ibutere mmadu.

E nwere ufodu ihe mmuta ndi ozo di n'iduuzi a.

Uru di n'itukwasị Chukwu obi:

Site n'etu odee si too Ogo na nna ya bu Maazi Onwuka maka ofufe ha na-eke Chineke, onye obula guru akwukwo a ga-ekweta na odee si n'akuko mmadu abuo a nakwa Ijeoma agbasa ozioma Chineke. O mere ka anyi mata na Chineke puru ime ihe niile; na ihere apughi ime onye ji ezi obi efe ya. O mekwara ka a mata na ndi uka kwesiri ikwudosi ike n'otu obula ha no n'uloka. Ozo bu na Chineke na-aza ekpere. O buru na anyi gaa n'ihuakwukwo nke iri abuo na ato (ihuakw. 23), anyi ga-ahu ebe o siri:

Ka ogbaaghara chorọ ibata ya n'obi, o mechiri anyi ya ntakiri na-akpoku Chi yaka o zitere ya onye enyemaaka. ... Ka Amin na-adaputa ya n'onu, lee nwatakiri ibe ya nke juru ya si: "achoputara m na i bu onye ohu? Ndi muru gi esoghi gi? Ngwa bia ka m gaa gosi gi ebe e debere ndi ohu bira n'ulokwukwo a"

Ihe odee ji nkebite a di n'elu eme ka ndi ogu mata bu na Chineke anaghi agbahapu ndi ji ezi obi efe ya n'oge mkpa. Ozokwa, ekpere ukochukwu, ndi uka Ogo na enyi ya

nwaanyi na-ekpe mgbe niile n'akuko a bu iji gwa ndi oguu ka ha na-ekpe ekpere mgbe niile.

Agbogho itu ime okwa/ime mkpuke na nkocha so ya:

Odee ji Adaigwe gosi na ndi Igbo na-agbaru ihu maoburu na nwaanyi anoro be nna ya tuta ime n'ih na o bu imeto ezinaulo o si puta. Ozo bu akaja a na-eme nwaanyi no be nna ya di ime. Oge nna Adaigwe si Damaturu kpolata ya na nwa o tutara n'ime mkpuke, o malitere iti mkpu ariri si: Adaigwe egbuo mmuo! Adaigwe echuo m aha o! Adaigwe amunye onye omekome na be m" (ihuakw. 68). Ka ndi mmadu kochara ya onu, nne ya gakwukwara ya metu ya aka si: "Nnoo. Leenu m, i no be nna gi ele gi omugwo. Chi m, ito" (ihuakw. 69). Ihe ndi a nne na nna ya kwuru gosiri na o na-adinne na nna mwute n'obi maoburu na nwa ha nwaanyi anoro n'ulo ha di ime. Odee gosikwara n'obodo na-agbaru ihu mgbe nwaanyi kpara udi agwa a. Oge Adaigwe lotara, ndi agbatoobi bjara gbaa ya nkiri ma mee ya akaja di iche iche iji katoo agwa ojo ya. O buru na anyi gaa n'ihuakwukwo nke iri isii na asato ruo na nke itoolu (68-69), anyi ga-ahu ebe o siri:

Adaigwe kwọ nwa ya n'azu na-aducha imi. ... Ndi mmadu gbakoro ebe ahụ na-egbu tufiakwa! Ekwu na Adaigwe bu nsi eyighi onye nyuru ya. Ufodu boro ya ntoo na-eme ka o mara na nke o mere ejewe eme ya. Onye a na-azo ndu o si na onwu ka ya mma, mmee! Eihie agbaala ama ihe i riri n'abali. Adaigwe, i jegbuo onwe gi, i guchaa akwukwo. ... N'ikwu eziokwu ndi ufodu ji onu mmiri saa ya ahụ. Otu nwaanyi chitara aja wuo ya si ya "Adaigwe, i meela nsola, ino be nna gi turu ime muo ya. (ihuakw. 69)

Etu ndi obodo si kochaa agwa Adaigwe gosiri na ndi Igbo na-agbaru ihu ma nwaanyi di ime mkpuke.

Nwa amutara na mkpuke anaghi enwecha ezionodu

Odee ji nwa Adaigwe mutara na be nna ya gosi onodu a na-enye nwa a na amaghi nwoke bu nna ya n'ala Igbo. Ndi Igbo na-agbaru ihu ma o buru na nwaanyi tuta ime mkpuke. Nwa a muru n'onodu di etu a na-enwe nnukwu nhiahu n'ebe ndi ozo no okachasi maoburu nwa nwoke. Ufodu ezinaulo anaghi ekenye nwadi etu a oke ma e kewe akunauba ezinaulo. Ufodu umunna anaghikwa anabatacha onye di etu a. Ha anaghi echi echichi ndi ogbo ha na-echi n'obodo maobu buo ofo obodo. O bu n'udi onodu di etu a ka Mkpokoro huru onwe ya nke mechara duba ya n'igbu onwe ya.

Agwa ojoo di na ndi nlekota umuakwukwo ikwado igba n'ezhi ha

Ihe ozo odee mere ka anyi mata bu na otutu ndi nlekota umuakwukwo n'ogige umuakwukwo so enyere ha aka n'agwa ojoo ha na-akpa n'uloakwukwo. Umuakwukwo ndi nkwarigari ahụ na-enwe ike ihapu ogige uloakwukwo n'ihhi na ufodu n'ime ndi nlekota ha bu ndi mpụ na iri ngari/akaazu maara ahụ. Dika odee siri kwu:

Ogoo choputara na ndi nchekwa e were oru maka ihu opupu na mbata umuakwukwo a sokwa afunwuru ha oku. Nwoke o ji na njo bia chooro ha ncho ncho ego, uzọ emeghepu makana nkume ka e ji anaputa ngwere ihe o kpu n'onu. Umuaka a igba n'ezhi doru anya lota n'ututu, ha esikwa n'akpa ha machie ndi osochiegbu akpa ma kwekwa ha nkwa na onye ozo wuchie, ya akpotukwara ha (ihuakw. 31).

Na nchikota odee si n'akuko a kuziere anyi otutu ihe di iche iche okachasi maka ndu ufodu umuakwukwo na-ebi n'uloakwukwo. O mekwara ka anyi mata ugwooru na-adiri nwata akwukwo obula na-akpa udi agwa ojoo. O kpotukwara anyi ukwu n'ihe gbasara nwaanyi itu ime mkpuke na onodu nwa a muru n'ime mkpuke na-anu n'obodo.

NNWALE ONWE

Kowadaa ihe ndi a na-eleba anya mgbe a na-enyocha ndina iduuazi Igbo

4.0 MMECHI

Na yunit a, e lebala anya na nnyocha ndina iduuazi. A malitere site n'ikowa ihe ndi a natule na ndina iduuazi, isiokwu na ndinaiisiokwu, sitezie na ya rutu aka n'iduuazi Igbo ufodu ji kowadaa ha. A na-atu anya na umuakwukwo ga-agbado ukwu n'omumaatu e nyere tulee ndina iduuazi Igbo ndi ozo ha ga-agu. O dikwa mkpa na ha ga-agu iduuazi ndi a e jiri nye omummatu n'onwe ha mara akuko di na ha n'uju.

5.0 NCHIKOTA

A kuziela na ihe a na-enyocha na ndina iduuazi bu isiokwu na ndinaiisiokwu; na isiokwu bu ihe odeeiduuazi chorọ igosiputa n'edemede ya ebe ndinaiisiokwu bu echiche ya gbasara isiokwu ya. Anyi jiri iduuazi Igbo ufodu nye omumaatu. A rutukwara aka n'ihe mmuta olenaole di n'otu n'ime iduuazi ndi anyi jiri nye omumaatu.

6.0 IHE OMUME

Guo iduuazi Igbo abuo masiri gi, tulee isiokwu na ndinaiisiokwu ha n'uju.

7.0 NRUTUAKA/NGUMI

Echebima, G. N. (2001). *Ako na Uche*. Ibadan: Evans Brothers.

Ekechukwu, R. M. (1979). *Akpa Uche*. Ibadan: University Press.

Emenanjo, E. N. (1979). *Utara Nti*. Ibadan: Evans Brothers.

Mdukwe, J. C. (1979). *Nka Okwu*. Ikeja: Longman Nigeria.

Meye, J. (1997). 'What is Literature? A Definition Based on Prototypes. *Work Papers of the Summer Institute of Linguistics, University of North Dakota Session*. 41(024) 1-11.

Nnabuihe, C. B. (2005). *Agumagu Ederede Igbo: 1933-2003*. Lagos: Green Olive Publishers.

- Nnyigide, N., Ezeuko, R., Nwokoye, N. na Eyisi, J. (2014). *Mkpokota Oru Nka Goddy Onyekaonwu*. Nimo: Rex Charles and Patrick Limited.
- Nwadike, E I. O (1992). Nsukka: *Ntala Agumagu*. Nsukka: Ifunanya Publisher.
- Onuko, A. (2008). *Onye Kpara Nku Ahuhu....* Enugu: New Generation Books.
- Onyekaonwu, G. O. (1980). *Nwata Rie Awọ*. Anambra: Longman Nigeria Publishers
SCRID Dictionary: <https://www.yourdictionary.com> > scrid
- Uba-Mgbemena, A. (2012). *Echiche*. Gold Press Limited: Lagos
- Uzochukwu, S. (2004). *AkaNka Na Nnyocha Agumagu Igbo*. Sam Oriental Publishers: Anambra.
- Uzochukwu, S. (1990). *Akanka na Nnyocha Agumagu Igbo*. Sam Orient Publishers: Lagos.

YUNIT 3: NDINA EJJE EDEREDE

NDINA

- 1.0 Mkpelite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpom kwem
  - 3.1 Ntule Isiokwu Ejje
    - 3.1.1 *Nwata Rie Awọ*
    - 3.1.2 *Erii Mara Ngwugwu*
- 4.0 Mmechi
- 5.0 Nchikota
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Na yunit 2, anyị ji ọmụmaatụ lebaa anya na ndịna iduuazi, nke ihe anyị tulere n'ime ya kpomkwem bụ isiokwu na ndinaiokwu. Na yunit nke a, anyị ga-ejikwa ọmụmaatụ lebaa anya na ndina ejije.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe ọmụmụ a, ụmụakwụkwọ ga-enwe ike:

- i. Mụta ihe dị icheiche a na-eleba anya na ndina ejije;
- ii. Depụta ihe mmụta gbara elu n'ime ejije a.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Ntule Isiokwu Ejije

Ihe a na-eleba anya na ndina ejije bụ isiokwu ejije ahụ. Mgbe ụfọdụ a na-enwekwa ndinaiokwu. Ejije na-egosiputa ihe mmụta gbasara ụwa nke a nwere ike iputa site n'isiokwu maọbụ ndinaiokwu. Ntule isiokwu anyị ga-eme ebe a ga-agbado ụkwụ n'ejije ederede Igbo ụfọdụ.

3.1.1 *Nwata Rie Awọ*

Nchikọta Akụkọ Ya

Akwụkwọ ejije *Nwata Rie Awọ* bụ nke Onyekarịwụ dere ma biputakwa n'afọ 1980. Ejije a malitere n'ezinaulọ Obidike ebe ọ na-akwa ariri maka ụdị nwa ọ mụrụ. Ka ya na nwunye ya na-ekwu nke a, enyi ya nwoke bụ Duru wetaara ya ozi na ọ bụ Awọrọ ka Eze Ozurumba họtara maka igbaso Akatọsị onye Amaudele mgba. Awọrọ meriri Akatọsị na mgba nke mere ka Obioma nwa Okwukọgụ hapụ Anene o kwetaburu ilu gbakwuru Awọrọ. N'ihia na Obioma agbakwurula Awọrọ, Awọrọ na enyi ya nwoke bụ Otikpo bugaara nna Obioma mmanya ma mesia mee luo ya. N'ala Igbo nwaanyị igbakwuru nwoke bụ ihe ihere n'ebe nwoke na nwaanyị no. N'ihia nke a, Awọrọ ahughị Obioma n'anya etu o kwesiri. Ka Obioma mụrụ nwa ọ buru nwa nwaanyị, Awọrọ chulara Obioma n'ihia na ọ sirị na ọ hapuru mụrụ ya nwa nwoke ga mụrọ ya nwa nwaanyị. O gakwara

n'azụ gaa refue Obioma na nwa ha abụọ mụrụ. Ka ọtụtụ afọ gachara, Awọrọ lụrụ nwaanyị ọzọ nke aha ya bụ Ọdinchefu. Ọdinchefu anọla n'ụlọ Awọrọ ihe ruru afọ ise n'ejighi nwa ọbụla n'ihia na ime na-esiri ya ike. Ọ bụrụgodu na ọ di ime adi mụọ ya, ọ gaghị eji ya. Enyi Awọrọ bụ Ọtịkpọ gwara ya ka ọ gaa dibia afa ga mara ihe mere na nwunye ya amụtabeghi nwa. Awọrọ na Ọdinchefu gara dibia afa ebe a gwara Awọrọ ga-achota nwunye ya o refuru erefu. N'ubochi nwunye ya bụ Obioma lotara, ọ chọputara na Ọdinchefu nwunyedi ya bụ nwa ya nwaanyị. Nke a mere ka o gbuo onwe ya.

Ntule Isiokwu Ya

Ejije a bụ *Nwata Rie Awọ* bụ ejije odachi. Isiokwuya bụ mmekọ nke anụahụ ndi bụ otu ọbara – ibeene. Odachi Awọrọ sitere na mmekọ nke anụahụ n'etiti ya na ada ya. Isiokwu ejije a gosiputara mbibi na odida nnukwu mmadu onye ya na ada ya nwere mmekọ anụahụ, nke ihere o butere ekweghi ya nagide, ihere nke ọ butere onwe ya site na mmehie ya.

Ọghom na-adi na Nwaanyị Igbaso Nwoke: Ọkpurukpu ozi ode si n'ejije a ezi umuagboghọ bụ ọghom di na nwaanyị igbaso nwoke. Odee ji agwa a kporo Obioma, nwunye Awọrọ, wee ziputa nke a. N'ihia ike Awọrọ kpara na mgba, Obioma hapuru Anene ya na ya kpebiri na ha ga-alu onwe ha gbaso Awọrọ. Ka ọ muru nwa ọ buru nwa nwaanyị, Awọrọ chowara uzọ ọ ga-esi meminaa ya. N'ikpeazu, o boro ya ebubo wee chupu ya n'ulo ya. Ọ bughia naani na ọ chupuru ya na nwa ya kama, o dutere ndi ya na ha gara toro ha refuo. Dika o siri kwu n'ihuakwukwo 66:

N'ihe gbasara itoro ya na nwa ya refue,
Taa, n'ubochi taa, aga m akporo umu
okorobia anọ tinyere onwe m,
wee gaa toro onye aru ahụ na nwa ya
refue....

Nke a gosiri na odee si n'ejije a gosi na ọ bụrụ na nwoke ejighi aka ya si nwaanyi na ọ ga-alụ ya, ọ naghị eji nwaanyi gbasoro ya agbaso akporo ihe. Ọ bụrụ na anyị tulerikota etu o si akpasọ Ọdinchefu bụ onye nke o jiri aka ya wee lụo àgwà na ụdị agwa ọ kpasoro Obioma, anyị ga-ahụ ihe dị iche na nwaanyi mgbaso na nke nwoke ji obi ya wee gosi mmasị n'ebe ọ nọ. Nke a gbara elu bido n'ihuakwukwo nke 70. Etu o si etu Ọdinchefu aha na etu o si eme ya gosiri na ọ bụ nwaanyi o ji obi ya wee lụo.

Ọghom di n'ime mpu na aru: Na Obioma gbasoro Aworo agbaso ekwesighi ime ka o bo ya ebubo, noro n'elu ya gaa toro nwunye ya na nwa ọ muru amu refuo. Oge Aworo choputara na ihe Obioma anaghizi amasi ya, ọ gaara ika mma ma ọ bụrụ na ọ kporo ya kpolaara ndi muru ya kama ibo onye aka ya di ocha ebubo. Ọ bughị naani nke a, o mere ihe ala na-asọ nsọ site n'iga toro ya na nwa ọ muru amu ree n'agbanyeghi na ọ ma nke oma na aka nwunye ya di ocha. N'ikpeazu, ọ natara ntaramaahuhu so mpu a o mere n'ihi na mgbe ọ choputara na Ọdinchefu bụ nwa ya, o gburu onwe ya. Dika o siri kwu n'ihuakwukwo nke 83:

O ji ngwere haa ngwere na ọ bughị anụ!

M gaghị eji anya m hụ ntị m!

M gaghị eji anya m hụ nke a!

Ọ karịa m.

(ya agbabaa n'ulo ya were mma gbapu wee magbuo onwe ya: ...)

Odee ji ogbugbu a Aworo gburu onwe ya wee gosi anyi odachi nwere ike iputara onye na-eme mpu na aru.

Ihe ozọ odee jikwara akuko a kuziri anyi bu na ndi Igbo na-esi n'igba afa achoputa ihe ufodu kpatara ihe ji eme na ndu ha. Ka Aworo luchara nwunye ya bu Ọdinchefu, ime na-esiri ha ike. O nwekwaanu ka o siri turu ime muo nwa, nwa ahụ anwuo. Ma oge ha gara n'afa, dibia afa gwara ya ihe kpatara ọ mutabeghi nwa. Ọ si ya na ọ bụ n'ihi nwaanyi e refuru ya na nwa ya. Bido n'ihuakwukwo nke 70 – 80, anyi ga-ahụ ebe ọ siri:

Nwaanyi, nwaanyi, nwaanyi e rere ya na
nwa o ku n'aka. Siny aru gbafuokwee.
.... O bughị ka nne buru ka o na-eti nwa ya.
Eje eje ala ala o bu gini bu ya?
Orịa, akwa ndeeri, onwu na mfu a tuo
ma amughị, ma a muo ma e jighi, o bu gini
bu ya?
Nwaanyi, nwaanyi, kpa nwa na-aka na-ebe
akwa ariri.
Obara eburula obara nuo
Aru, aru, aru, onwu, mfu, mfu, o nwere
nwaanyi e rere ya na nwa o ku n'aka
N'obodo unu ihe di ka afọ iri abuo gara
aga?

Na nkebite a di n'elu, odee ji ya wee gosiputa uru dibia afa bara n'ihia na e wepu ya,
Aworo agaghị ama na Odinchefu bu nwa ya.

Ntule Mmetutaobi Ya

Aworo bu isiagwa bu ajo mmadu. O rere nwunye ya na ada ya n'akpoghi ya ihe obula.
Ebubo asi niile na agwa ojo Aworojuru oguu (onyenkiri/oleanya) ahụ oyi mgbe okwuru
udo, site iji mma amagbu onwe ya, ka o huchara na nwunye o na-alu bukwa ada ya.E
nweghi onye nwere mmetutaobi ebere n'ebe o no maka o bu ya metara ihe gburu ya.

Ahuhu Obioma buteere anyi mmetutaobi obimmeruwe – obi mwute. Akwa o bere na
agwa ndi o kpokuru ka ha nyere ya aka nyere anyi mmetutaobi:

Chi moo chi moo

Gini ka m mere o.

Ọdinchefu, onye emeghi ihe ọbula kwesiri ya ita ahuhu butekwaara anyi obimmeruwe.

N'igbakwasa ukwu n'ihe Aristotle kwuru naani mmetutaobi anyi nwere n'Aworo bu nke ujo maka o bu onye a ga-ewe ka oke mmadu - azuerualà obodo na mgba; o bu eziokwu na o bu ya kpara nku ahuhu si ngwere putara ya oriri. Odachi a bu nke sitere n'ime mpu.

NNWALE ONWE 1

Hororo otu ejije ederede Igbo masiri gi, guo. Tulee isiokwu ya n'uju.

3.1.2 Eriri Mara Ngwugwu

Ntule Isiokwu Ya

Nhikosi gbara elu n'*Eriri Mara Ngwugwu* ma isiokwu kara puta ihe bu mmegwara/emee e megwara (vengeance), obo. Ka a machara Okwuike Ogbunanjo ikpe ma tukwa ya nga, site n'ama nwunye ya gbara, o nuru iyi na ya ga-emegwara site n'igbu nwaanyi ahu. Mgbe o siri n'ulo nga puta, o mezuru nke a.

N'emere meozo, Uduaku ghogburu di ya na ya mutara ya nwa nwoke ebe o bu nwa nwoke o jiri gbanworo nwa nwaanyi o mutara n'ulogwu site n'enyemaka nosu. Ka e mechara choputa ihe bu eziokwu, Ochonganooko kpebiri ibo obo nke a n'ebe nwunye ya no.

Okoto, agwa ozoro di n'ejije a bu n'uche ibo obo onwu nne ya n'aka nna ya. O mechara gbuokwa nna ya dika o kpebiri.

Mmekorita nke anahu n'etiti ndibu otu obara (incest) putakwara ihe n'ejije a. Ya bu, e wepu isiokwu mmegwara anyi siri kara gbaa elu n'ejije, anyi ga-ahukwa isiokwu ndi ozoro

(sub-themes) dị n'ime isiokwu mmegwara a – mmekọ nke anụahụ n'etiti ndibụ otu ọbara (incest) na mmadụ igbu nna ya (parricide)

Ntụle Mmetụtaobi Ya

N'ejije ọdachi Onyekaonwu, mmetụtaobi mmeruweobi na egwu ọtụtụ na-agba elu mana mmetụtaobi ndi a anaghị apụta site n'ọnwu ndi isiagwa dika Aristotle ga-atụ anya, kama ọ bụ site n'agwa ndi ọzọ. Ihe kpatara nke a bụ ọtụtụ ndi odogwu ya bụ ndi omekeome nke na-adakwasị ha bụ site n'omume ọjọọ ha. N'ihi na ha abughị ndi nwere ihe e jiri mara ha, ọnwu ha anaghị akwalite mmetụtaobi n'ebe ndi nkiri nọ. Iji maa atụ Awọrọ bụ ajọ mmadụ (tulee ihe ọjọọ Awọrọ mere); Ọchonganooko bụkwa ajọ mmadụ (Gini mereya ajọ mmadụ? Hu na i gụrụ *Erii Mara Ngwugwu*).

Ụdị Mmetụta ndi ọzọ agbara elu n'ejije *Nwata Rie Awọ* na *Erii Mara Ngwugwu Onyekaonwu*

Nsachapụ (Catharsis)

Egwu ọtụtụ anyi ga-enwe site n'ọdida (ọnwu) onye nwere ihe e jiri mara ya/nnukwu mmadụ ga-ebutere anyi ihe a na-akpọ nsachapụ. Ihe nsachapụ na-ewetara anyi bụ na mmetụtaobi anyi ga-ekpochapụ, obi anyi adalatakwa, ya bụ anyi enwe nhatuobi (purgation of emotion).

Imebi Iwu (Contravention of moral law)

N'ejije ọdachi Onyekaonwu, a na-emekari mmebi iwu -ime ihe ala na-asọ nsọ. Odogwu maọbụ agwa ọzọ gbara elu na-emebi iwu emereme nke na-ebute uke idakwasị ya (ọdida). Iji maa atụ, na *Nwata Rie Awọ*, Awọrọ meruru ala. Awọrọ boro nwunye ya ebubo ugha, chupụ ya, refuokwa ya. O nweghi ezi akparamaagwa. Ihe niile ndi a megidere iwu emereme. O luru nwa ya maakwa udo. Obioma juru Anene n'ikpeazu mgbe e chere na ihe niile adabala -ubochi ha chorọ ime ihe n'isi ya. Ihe ndi a Awọrọ mere wetara ọdida

ya. N'Eriri Mara Ngwugwu, Ogbunanjo gburu ochu. O gburu nwunye ya; Okoto egbuo nna ya. Ochonganooko dinara nwa ya (incest) maakwa udo, Uduaku chiri Ndubuisi aka n'ala, gbanwookwa nwa nwaanyi o mutara nke mere ka Ochonganooke dina nwa ya. N'ihe niile e nwere mmebi iwu.

Ihe Mmuta/Ihe Mkpalite mmuo (Edification)

Ihe mmuta juputara n'ejije odachi Onyekaonwu. Ihe mmuta ndi a na-esite n'ihuoma na uke dakwasara agwa ufofu.

Ihe mmuta di na *Nwata Rie Awor* bu na o kwesighi ka mmadu nwe obi ojoo. Etu e siri meso Obioma mmeso na-akuzi na nwaanyi ekwesighi ileghara ndumodu onye obula anya gbaso nwoke. Ihe so kpata ka Aworo kpo ya asi bu na o (Obioma) gbasoro ya onwe ya (Aworo) na-enwechaghi mmasi n'ebe o no. Ihe mere Obioma kuziiri anyi na nwaanyi etosighi inupu isi gbakwuru nwoke. Akpomasi Aworo nwere ebe Obioma di gbadoturu ukwu na nke a.

N'Eriri Mara Ngwugwu, ihe mere Uduaku yiri ihe mere Obioma. Uduaku gbasoro Ochonganooko n'ubochi agbamakwukwo ya na Ndubuisi. E mecha Ochonganooko kpo ya asi tumadi mgbe o nweghi ike imutara ya nwa nwoke dika Aworo siri kpo Obioma asi maka o muru nwa nwaanyi

Ihe mmuta ozu di n'Eriri Mara Ngwugwu bu na a jughu aju eri butere arighi aria anwu. Mmadu kwesiri ijucha ajuju nke oma tupu o mee ufofu ihe. Maka na Okoto ebughi uzu juo ajuju mere ka o gbuo, n'amaghi ama, nwoke biara izoputa ndu nne ya.

Ejije a kuzikwara na nwoke etosighi idi na-agba n'ezi. Nwoke tosiro ima ihe, ijide onwe ya, inwe ndidi na mmadu ikwuwa aka oto n'ihe o na-eme o kachasi n'ebe ndi na-aruru oha oru no.

Isiokwu *Oguamalam* bụ ịzọ ala ebe ndịnaisiokwuya dị abụọ: nke mbụ bụ etu ịnụ iyi asị si ebute ọdachi. Nke abụọ bụ etu mmadụ anaghị ege ndumọdụ si anwụchu. Ọkụkọ ntị ike na-anụ ihe n'ite ofe.

Isiokwu Akụ Fechara:

Etu mmadụ inupụ isi na mkpebi/nkwenye obodo si ebute nsogbu. Ndịnaisiokwu: Etu nsogbu/ọdachi siri dakwasị Agụ n'ihị nnupụ isi a. *Ọjaadilị*: Etu oke ọchịchọ ka a nụ aha mmadụ si ebute ọdachi. *Nwata Rie Awọ*: Etui me mpụ si ebute ọdachi.

NNWALE ONWE

1. Kedụ ihe ndị a na-eleba anya mgbe a na-enyocha ejije ederede Igbo?
2. Họrọ otu ejije ederede Igbo ozo ị gurụla, nyochaa ndịna ya.

3.0 MMECHI

Na yunit ihe omume a, e lebara anya na nnyocha ejije, were akwụkwọ ejije nye ọmụmaatụ ihe ndị e nwere ike ịtule mgbe a na-enyocha ejije – isiokwu, mmetụtaobi na ihe mmụta.

4.0 NCHIKỌTA

A kuziri na yunit a na ejije, dika agumagụ ndị ọzọ, na-enwe ihe e bu n'uche dee ya maọbụ ihe mmụta, nke isiokwu nwere ike gbadokwụ na ya. E lebara anya n'isiokwu, mmetụtaobi na ihe mmụta ejije ederede Igbo abụọ –*Nwata Rie Awọ* na *Eriri Mara Ngwugwu* iji nye ọmụmaatụ ntule ihe ndị a. A na-atụ anya ụmụakwụkwọ ga-agbado ụkwụ n'ihe ha mụtara ebe a nwe ike inyocha ejije ederede Igbo ndị ọzọ ha ga-agurụ onwe ha.

6.0 IHE OMUME

Horo ejije Igbo abuo si n'aka ndi odeejije abuo ndi ozo, tulerikota ndina ejije abuo ndi ahụ.

7.0 NRUTUAKA/NGUMI

Uzochukwu, S. (2012). *Akanka na Nnyocha Agumagu Igbo*. Uruowulu-Obosi: Pacific Publishers Ltd.

Nwadike, Inno Uzoma (1992). *Ntoala Agumagu Igbo*. Nsukka: Ifunanya Publisher.

Ikwubuzo, Iwu (2012) “Stylistic Features of Igbo Riddles”. In Makokha, J.K.S., Obiero, O.J. & West-Pavlov, R. (Eds.) *Style in African Literature: Essays on Literary Stylistics and Narrative Styles*. Amsterdam: Rodopi.

MODUL 4: NNYOCHA ỌDIDI AGUMAGU EDEREDE

Yunit 1 Ọdidi Abu Ederede

Yunit 2 Ọdidi Iduuazi

Yunit 3 Ọdidi Ejije Ederede

YUNIT 1: ỌDIDI ABU EDEREDE

NDINA

- 1.0 Mkpolate
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpom kwem
  - 3.1 Ndoko Abu Ederede
  - 3.2 Ndanusoron' Abu Ederede
  - 3.3 Asusu Abu Ederede
- 4.0 Mmehi.
- 5.0 Nchikota.
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Ebe ndina na-eleba anya n'ihe agumagu na-ekwu maka ya, isiokwu maobu ozi ya, odidi agumagu bu itule etu odee si ekwuputa ihe ahụ oru nka na-ekwu maka ya, etu e si weputa nkamma ka ndina nwere metuta ogu n'uzo puru iche. Na nkeji 3, a kuziri nnyocha ndina agumagu ederede dika o si metuta abu, iduuazi na ejije. Na nkeji a, a ga-eleba anya n'ihe ndi a na-eme na nnyocha odidi agumagu ederede. Ihe ndi a bu imu etu e si enyocha odidi abu, iduuazi na ejije. Ihe e kwesiri ileba anya n'usoro odidi bu ndoko, ndanusoro na asusu. N'ime nke a, a ga-elebami anya na ndoko, ndanusoro, nka akomako, agwana etu e si ji asusu eme ihe dika o si gbasa nkenudi agumagu nke obula.

Na yunit nke a, anyị ga-eji ọmụmaatụ lebaa anya n'ihe ndị a na-enyocha n'ọdịdị abụ ederede Igbo. Mgbe a na-ekwu maka ọdịdị, a na-ekwu etu abụ ahụ dị. Dịka anyị kọwarala, ihe atọ gbara ọkpụrụkpụ a na-eleba anya n'ọdịdị abụ bụ ndokọ, ndanuusoro na asụsụ. A na-ekwu maka ndokọ, ihe a na-atule bụ ma a haziri ya na nkebi na nkebi ka e dekọrọ echiche niile n'otù nkebi. Ma abụ o nwere ndubata na mmechi ka ọ bụ na o nweghi. Mgbe a na-ele anya na ndanuusoro dị n'abụ, a na-ele anya na biambiakwa ihe n'usoro nke kwunkwukwa na kwunkwugha nwere ike ikwalite. N'ebe ọ gbasara asụsụ, a na-ele anya n'asụsụ ñkà e jiri dee abụ. Anyị ga-edepụta abụ ndị anyị ga-eji mee nnyocha ma lebaa ha anya n'otù n'otù.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwụcha ihe ọmụmụ a, ụmụakwụkwọ ga-enwe ike:

- i. Imụta ihe a na-eleba anya na nnyocha ọdịdị abụ ederede;
- ii. Itule ndokọ abụ n'uzọ dabara adaba;
- iii. Marakwa ka e si enyocha ndanusoro n'asụsụ abụ.

3.0 NDỊNA KPỌM KWEM

3.1 Ndokọ Abụ Ederede

Ihe onye na-atule abụ ga-eleba anya na ndokọ bụ etu onye dere abụ siri hazie abụ ya, weputa isiokwu maọbụ echiche dị n'abụ. Ma o weputara ya ozigbo. Ọ bụ site n'udị nnyocha a ka e si akatọ maọbụ too odeabụ, ọkachasi mgbe odeabụ mere ka echiche na mmetụtaobi pụta ihe etu o kwesiri n'abụ ya.

Na ndokọ abụ, a na-eleba anya etu odeabụ siri hazie abụ ya. Ma o nwere nkebi dị iche iche ka ọ bụ na o nweghi. Ọ bụrụ na e depụtara ya na nkebi, kedụ ka nkebi ọbụla siri metụta onwe ha? Nkebi ndị ahụ ọ na-ekwu maka otù ihe ka ha a na-ekwu maka ihe dị iche. Ọzọ bụ ma odeabụ ọ malitere weputawa echiche ya ozugbo ka o nwere ka o weputara echiche ya n'ikpeazu. Kedụ ebe ode weputara isiokwu dị n'abụ ya. Onye na-

atụle abụ ga-elenyekwa anya n'usoro odeabụ si weputa echiche ya. Ọ dabakwara adaba? Ọ dị n'usoro n'usoro? Ma odeabụ o tinyere akụkọ mere ka echiche ya pụta ihe. Ọ bụrụ na o tinyere akụkọ n'abụ ya, ọ bụ akụkọ nkofe ka ọ bụ akụkọ nkọrisi. A ga-elekwa anya ma abụ o nwere mmechi. Ugbu a, ka anyị jirizie abụ ederede Igbo ụfọdụ wee tlee ihe ndị a.

Abụ 6: Mmanya

Ihe uto, ọ nà-asọ mịkpọ:

Kamà ọ gà-àdọ n'itè kà ọ dọrọ n'afọ:

Inū mmanya bụ ikpōri ndū

Nkwu ju afō, è kwebe iyōo nà iyāā.

Mmanya nà-àgbachiri motò àgàdà

Nkwu nà-àkpachara nkume tükàpù nwokē amamiihe-

Nkwu nà-ètighepù ọnụ ihirihi nwa ogbi

Kwara àfè nkonko yibe yā.

Mmanya, ihe sī n'obebe amàlite na-enyo àkpiri:

Mmanya kwàrà ụzò naabò

Otù gàrà be ndụ, otù gaa be ọnwū-

A nūa mmā à laa n'ùdo,

A nughàrĩa ùwe ekoro n'ohĩa.(Nke si N'aka J. C. Obienyem. *Utara Ntị: 57*)

Odee haziri abụ a na nkebi atọ. Nkebiabụ nke mbụ na nke abụọ nwere ahiriabụ anọ anọ, ebe nke ikpeazu nwere ahiriabụ ise. Nkebi nke mbụ na-ekwu maka ọrụ mmanya na-arụ na ndụ mmadụ dika inye obiañurị. Ọ na-ekwukwa etu o si atọ na-eme ka onye malitere nūwa ya ghara ikwusị akwusị rue mgbe ọ gwurū. Ọzọ bụ na ọ bụrụ na añujuo mmanya afọ, nūbiga ya oke, a malite gūwa egwū. Nke a pụtara ihe na nkebiabụ nke mbụ ebe ọ siri:

Ihe uto, o na-aso mīkpọọ:
Kamà o gà-àdọ n'itè kà o dọrọ n'afọ:
Inū mmanya bù ikpōri ndù
Nkwu ju afō, è kwebe iyōo nà iyāā.

Nkebiabụ nke abụọ na-ekwu maka oghom di n'inubiga mmanya okè. Oghom ndi ahụ bu na o na-abụ na aṅụọ mmanya nubiga ya okè, o mee ka onye ahụ ghara imazi onwe ya, na-emegheri. Nke a ka odee jiri ahiriabụ mbụ di na nkebiabụ nke abụọ wee ziputa ebe o siri:

Mmanya nà-àgbachiri motò àgàdà....

Oghom ozo odee weputara na nkebiabụ a bu na o na-eme ka onye mmanya na-egbu na-ezuzu ezuzu. N'ahiriabụ nke abụọ kwa, o ziputara oghom ozo nke bu na o burugodu onye anaghi ekwu oke okwu nubigara mmanya okè, o na-amalite ekwurekwu. N'ikpeazu, mmanya na-ebutere mmadu ime iheiberibe o karaghi ime ma isi zuo ya oke.

Nkwu nà-àkpachara nkume tukapụ nwokè amamihe-
Nkwu nà-ètighepụ onụ ihirihi nwa ogbi
Kwara àfè nkonko yibe yā.

Ihe odeabụ ziputara na nkebiabụ a di n'elu bu na otutu ndi na-anu mmanya anaghi ama mgbe ha ji nuo nukwu n'ihia na etu o si ato na-eme ka mmadu ghara ima mgbe o nubigara ya okè. O mechiziri abụ a site n'ikwu na onye nuo nke isi ya ga-ebunwu, na nsogbu obula agaghi adi, maoburu na a nubiga ya okè, o mebie ihe:

Mmanya, ihe si n'obebe amalite na-enyo akpiri:
Mmanya kwara uzò naabò
Otù gàrà be ndụ, otù gaa be onwū-
A nua mmā à laa n'ùdo,
A nugharja uwe ekoro n'ohia.

Na nchikọta, a ga-asị nà na nkebiabụ atọ a odee weputara abụ a dị n'usoro dị mma n'iweputa ozi ọ na-ezi. Na nke mbụ, o ziputara uru mmanya bara. Na nke abụọ, o weputara ọghom dị na mmanya, biazie na nke atọ pjakota abụ ya site n'ikwu na inu mmanya abughị ihe ọjọọ; na nsogbu ọbụla adighị na mmadu inu nke isi ya ga-ebutenwu kama, ebe nsogbu dị bu ma a nugharia.

A bia na mkpolute na mmechi, anyi ga-asị na abụ a enweghi mkpolute. Odee malitere kowawara anyi uru mmanya bara ozugbo. N'ihe gbasara mmechi, anyi ga-asị na o ji ndumodu wee mechie abụ ya. Nke a putara ihe n'ahiriabụ nke anọ na ise dị na nkebiabụ nke atọ ebe ọ sirị;

....A nua mmā à laa n'ùdo,
A nugharia ùwe ekoro n'ohia.

Anyi ga-asị na odeabụ haziri abụ ya nke oma n'ihi na nkebi na ahiriabụ ọbụla putara n'usoro, nwee ozi o si na ya zie ndi ọgụ.

Abụ 7: Adamma

Otù nwaanyi m huru taà,
Ahà ya bù Àdammā;
Àdammā màrà mmā nkè ukwu,
Guzoro kwèkèm.

Àdammā tòrò ogologo,
Ọ bù asaawa e jì amā àtù:
Àhụ yā niile nà-eme pòkòpòkò,
Agiri isī ya dị yòrì.

Imi yā dī warara,
Anyā yā nà-èke rìrìrì:
Ezē ya nà-ènwu dīkà ọnwā,
Mkpìsì akā ya dī sam.

Àdammā bitùrù mmā aka,
Èkèlè yā gòsìrì umeàlà,
Ọchì ya dīkà ihè
Nkè mùmùwarìwarì nà-ènye n'òchìchìrì. (Nke si N'aka C.W.O. Ajaegbu. *Akpa Uche*: 19)

Odee deputara abụ a na nkebiabụ aṅọ. O ji nkebi nke mbụ wee gwaa anyị onye ọ hụrụ na aha ya. Malite na ahịrịabụ nke atọ dī na nkebi nke mbụ rue na nkebi nke atọ, ọ kọwara anyị etu Adamma dī. Ya bụ, ụdị mma ahụ ya mara na agwarā ndị ọzọ o nwere:

...Adammā mārà mmā nkè ukwu,
Guzoro kwèkèm
Àdammā tòrò ogologo,
Ọ bụ asaawa e jì amā àtù:
Àhụ yā niile nà-ème pòkòpòkò,
Agirì isī ya dī yòrìì....

Na nkebi abụ nke aṅọ, odeabụ ka na-etokwa mma nwaagboghọ a bụ Adamma mara. Ọ gara n'ihu kwuo etu akparamaagwa ya dī. Na ọ bụ onye dī umeala na-achị ọchị nke ọma:

Àdammā bitùrù mmā aka,
Èkèlè yā gòsìrì umeàlà,
Ọchì ya dīkà ihè
Nkè mùmùwarìwarì nà-ènye n'òchìchìrì.

Na nchịkọta, anyị ga-asị na echiche dī n'abụ a putara n'usoro n'usoro, nwee ihe jikotara nkebi nke ọbụla na ibe ya ọṅụ n'imetuta aka n'ụdị mma Adamma mara.

Anyị ga-asị na abụ a nwere mkpólite mana o nweghị mmechi. Ahịrịabụ nke mbụ na nke abụọ bụ ha ka odee jiri kwádó mmụọ ndị ọgụ n'ozị ọ chọrọ izi:

Otù nwaànyị m hùrù taà,

Ahà ya bụ Àdammā;

Ya bụ, anyị ga-asị na o ji ahịrịabụ abụọ a wee dubata ndị ọgụ n'ihe ọ chọrọ ikwu. Mana etu o siri kwusị abụ ya egosighị na abụ abịala na njedebe.

Abụ 8: Adị m Oji

Obi dị m uto

Adị m oji

Obi dị m uto

Oji ka chi m nyere m.

Oji bụ ike

Oji bụ dike

Oji bụ mma

Oji bụ ọnu

Oji bụ idi ndu

Na iriju afọ.

Ọ bụrụ na ị chọrọ idi ọcha

Zanwa bekee wee tufuo ike Chukwu nyere gi

Akpọla m

A kọrọla m

Achọrọ m idi oji.

Obi dị m uto

Adị m oji

Hapụ m otù m siri dī.(Nke si n'aka G. N. Echebimma. *Akọ Na Uche*: 3)

Odee depụtara abụ a na nkebiabụ anọ. Nkebiabụ ọbụla nwere echiche pụrụ iche ọ na-ewepụta. Na nkebi nke mbụ, odee mere ka anyị mata etu obi dī ya n'etu chi ya siri kee ya. O mere ka anyị mata na o nwere afọọjuju n'oji chi ya nyere ya:

Obi dī m uto

Adị m oji

Obi dī m uto

Oji ka chi m nyere m...

Na nkebiabụ nke abụọ, ọ kọwapụtara ihe oji jiri ka ọcha mma. Ebe a, ọ gụsịtara uru oji bara. Dịka o siri kwu:

Oji bụ ike

Oji bụ dike

Oji bụ mma

Oji bụ ọñụ

Oji bụ ịdị ndụ

Na iriju afọ. ....

Na nkebiabụ nke atọ, o mere ka a mata na ya agaghị agbanwe oji ya maọbụ obi ya n'etu o si eji, na afọ juru ya etu chi ya siri kee ya. O mekwara ka anyị mata na o nwere ebube maọbụ ike pụrụ iche dī n'oji, bụ nke adighị n'ọcha:

Ọ bụrụ na ị choro ịdị ọcha

Za nwa bekee wee tufuo ike Chukwu nyere gi

Akpọla m

A kọrọla m
Achọrọ m ịdị oji....

Na nkebiabụ nke ikpeazụ, ọ gara n'ihu igosi obiisiike o nwere n'ọdịdị ya.
Abụ a nwere ndubata na mmechi. Odeabụ ji:

“Obi dī m uto
Adi m oji...

wee malite abụ ya. Ọ bụkwa otù okwu ahụ ka o jiri mechie ya. Nkebiabụ nke mbụ na nke ikpeazụ o jiri mee ndubata na mmechi dī ntakiri karịa nkebiabụ ndi ozo.

Abụ 9: Anwuntà

A chọwa ndi dī nta dī ike n'ụwà,
Anwuntà dī nà ya:
Ị mà nà ọgù ọ nà-alù kà o wèe kèta ụwà,
Àbụghị ịkpà ike enyi gà-èkweta.

A chọwa ndi dī nta dī ike n'ụwà,
Anwuntà dī nà ya:
Lèe otù ọ nà-àgba ònwe ya dī kà àkụ,
Mà ọ mata isisi ndi ọgù ya n'ụwà.

A chọwa ndi dī nta dī ike n'ụwà,
Anwuntà dī nà ya:
Ọ bụ gịnì mèrè ya amaghị ọrụ ubi?
Ya ñòmiri dandā na-enweghi iro n'ụwà.

A chọwa ndi dī nta dī ike n'ụwà,
Anwuntà dī nà ya:

A kụọ yā aka, a kụọ yā nsi, fee ya àjà!
Kùrùbubā ò dì n'ùdị ọnwà à?

A chọwa ndị dị nta dī ike n'ùwà,
Anwuntà dì nà ya:
Ò nyeghīrī osisi akā ka mkpūrū ya mīa.
Ọ rughī ikpobà ubi kà ọ ghọọ nri àlà.

A chọwa ndị dị nta dī ike n'ùwà,
Anwuntà dì nà ya:
Kā m jụọ, ò bù ihe ahụ hūrū ihe dum nà ọ dì mmā,
Kèrè anwuntà wunye n'ùwà?

Ekè, wèrè àmàrà gī nà obì ọma gī dì ibù,
Chìkọrọ ndị òjì ọnu mere àgìgà,
Wunye ha n'ìgwè n'ime oke òsìmirì.
N'àla òsìmirì kà àhụ gà-àdị ozū ha mmā.
(Nke si n'aka J.C. Madụekwe. *Nka Okwu*: 50)

Odeabụ deputara abụ a na nkebiabụ asaa. Nkebi abụ ọbụla nwere ihe pụrụ iche ọ na-ezi maka anwuntà. Nkebiabụ nke mbụ na-ekwu etu anwuntà siri dị ike. Nke abụọ na-ekwu etu o siri dị ụjọ. Nke atọ na-ekwu etu o si kwesi ịkpọ asị. Nke anọ na-ekwu etu o si baa ụba. Nke ise na-ekwu na o nweghi uru ọbụla ọ bara, ebe nke isii bụ arịrịọ maka ikpochapụ maọbụ ibibi anwuntà n'elu ụwa.

Anyị ga-asị na abụ a nwere mmechi ma o nweghi ndubata. Odee malitere ikwu uche gbasara anwuntà ozugbo. Na mmechi ya, o jiri arịrịọ bụ nke nwere echiche dị iche wee mechie ya. Dịka o siri kwu:

Ekè, wèrè àmàrà gī nà obì ọma gī dì ibù,
Chìkọrọ ndị òjì ọnu mere àgìgà,

Wụnye ha n'igwè n'ime oke òsìmirì.
N'àla òsìmirì kà àhụ gá-àdị ozū ha mmā.

Abụ 10: I Biala

N'òbi Ezènwaòdinala
Ọbịa gbádòrò ya n'ùzọ ụtụtù:
Mà ọ bịaghị màkà àsịrị ịgba àmà,
Ò bụrụ mgbalị ịkụkọ isi maka ùzù;
Ọ bughị ọdìmma dibiaulò kà o kwèrè bịa
Ò bụrụ màkà ụra na nrapùta.

Nwokè m, tụnụ nzu ụtụtù
Ndị ala anyị jirì yà gosi ijè obi dị mmā,
Aka dị ọcha nà echiche aghughọ pùrù.
Tụọ nzū, gụnye ònwe gị n'obìà m taà!
Ì chezie kà a taa ọjị, taa osè,
Ọbìà mara ihe ọ bìàrà, ò kwuwe....

“Nwannà, ọjị abiala.”

“Ọjị èzè dị ezè n'aka.”

“Hm, anyị gá-àdị, nwekwa àkù màkà ezi ndù.

Okporo ụzọ wèrè ihe ọma bàta.

Ụtùtù tùtùrù ñjọ pùọrọ ehiehè na-enye ihè.

Ihe ọma mée, ñkè ọjọọ emèlà”

A kpachaa àlà, à kụọ nkwa.

Egwu ha maa mmā, è fewe isī, tawa ụkwù;

Ọ dàa ilù ilu, ọ kōrō ji, gwùrukwa.

”Enyi m, kà anyi tūrĩa nzū.

Ùdà diòchi, a wụọ yā n’ihu nzu a tùrù:

Ọ kọọ, ọbịa, ọ bụ onye eziokwu.”(Nke si N’aka J. C. Madụekwe. *Nka Okwu*: 1)

Abụ ana-ekwu maka omenala nnabata ọbịa n’ala Igbo. Odee weputara echiche ya na nkebiabụ anọ. Nkebiabụ ọbula na-ezi anyị ozi pụrụ iche maka omenala Igbo. Nkebi nke mbụ na-ekwu maka ebumnobi e ji eje be mmadụ. Nke abụọ na-ekwu maka nnabata ọbịa. Nke atọ na-ekwu maka ịtụ nzu. Ebe nke anọ na-ekwu maka mkparịtaụka.

Odee malitere abụ asite n’ikpobata anyị n’ezinaulọ Ezenwaodinala ma gwakwa anyị na o nwere ọbịa. Ma ọ chikọtaghị ya achikọta.

Na nchikota, anyị enyela omumatu etu e si akọwa ndokọ n’abụ ederede. N’ihe omumu nke ọzọ na-esonu ya, anyị ga-eleba anya n’asụsụ ndanusoro.

NNWALE ONWE 1

1. Gụọ abụ ederede abụọ ọbula masiri gi n’akwukwọ ndi a hoooro, tulee ndokọ ha.
2. Oge ufodu, abụ na-enwe 1. 0 Mkpolite ma ọ gaghi enwe mmechi. Jiri abụ atọ i gurula kwado nke a.

3.2 Ndanusoro n’Abụ Ederede Igbo

Ihe ọzọ a na-elenyekwa anya n’abụ bụ etu ndanusoro siri gbaa elu. Ndanusoro abụ nwere ike igba elu site na biambiakwa nkwusi nkuru ume, biambiakwa nhatanha oge n’ahiri na-esote onwe ya, nkekwunkwukwa na kwunkwugha nwere ike ikwalite; na biambiakwa echiche na-amaju ibe ya. A na-atule ka ndanusoro siri daba n’iweputa echiche di n’abụ.

i. Bìambìakwa nkwusì ikuru ume

i. Bìambìakwa echiche na-amaju ibe ya.

Ihe na-eweta ụdì ndanusoro a abughị nhatanha oge n’ahiri na-esota onwe ya kama o bu etu echiche ihe a na-ekwu si amaju ibe ya. Ya bu, ihe obula e kwuru ga-enweriri ihe mejuru ya echiche majuru ya, n’otu ahirimaobu kari na-esota onwe ha. Omumaatu ụdì ndanusoro a na-aputakarì ihè mgbe e tuoro mmadu aha, ma were ihe e jiri mara onye ahụ mejuo aha ahụ e turu ya. O na-aputakwa ihè mgbe e kwuru okwu ma were ihe dika osisa ya mezuo echiche di n’okwu ahụ, maobu n’ilu a turu, dika isi “uka a kpara akpa... Isi ka e ji ekwe ya”. “Isi ka e ji ekwe ya” majuru “uka a kpara akpa”. Ugbu a, ka anyi jiri omumaatu lebaa ya anya.

O buru na anyi gaa n’abuo a kporo “Mmanya”, nkebiabu nke ikpeazu, malite n’ahiriabu nke abuo, ụdì ndanusoro a putara ihè ebe odee siri:

Mmanya kwàrà ụzò naabò
Otù gàrà be ndụ, otù gaa be onwū-
A nua mmā à laa n’ùdo,
A nughàrja ùwe ekoro n’òhja.

Anyi lee anya n’ahiriabu nke mbu na nke abuo di na nkebite abu a, anyi ga-ahu na ‘ahiriabu nke abuo mere ka echiche odee gbasara uzò abuo mmanya kwara puta ihè; Ya bu, otu iga be ndu, na nke ozò iga be onwu. N’ihi ya, anyi ga-asì na echiche di n’ahiri nke abuo a majuru echiche di n’ahiri nke mbu. O burukwa na anyi eleruo anya n’ahiriabu nke ato na anò, anyi ga-ahukwa na nke anò mere ka echiche di na nke ato zuo oke. Ya bu, okwu ihu na okwu azu.

N’abu 9, o buru na anyi leruo anya ebe niile odeabu dere nkebite ahiriabu a di n’okpuru:

A chowa ndi di nta di ike n’uwà,
Anwuntà di na ya:...,

anyị ga-ahụ na ahiriabụ nke abụọ bụ “Anwunta dị na ya” mejuru echiche dị n’ahiriabụ nke mbụ. Ya bụ, ọ zara ajujụ dị n’ahiriabụ nke mbụ.

N’ahiriabụ ndị a kwa:

.... I mà nà ògù ọ nà-alù kà o wèe kèta ùwà,
Àbughị ikpā ike enyi gà-èkweta.

...Lèe otù ọ nà-àgba ònwe ya dì kà àkụ,
Mà ọ mata isisi ndị ògù ya n’ùwà.

...Ò bụ gịnì mèrè ya amaghị ọrụ ubi?
Ya ñòmiri dandā na-enweghi iro n’ùwà.

.....Ekè, wèrè àmàrà gị nà obi ọma gī dì ibù,
Chịkọrọ ndị òjì ọnụ mere àgịgà,
Wùnye ha n’ìgwè n’ime oke òsìmirì,

ahiri nke abụọ majuru ahiri nke mbụ niile dị n’ahiriabụ ndị a dì n’elu. Na nke ikpeazụ, ahiri nke abụọ na nke atọ majuru ahiriabụ nke mbụ, ya bụ, “Chịkọrọ ndị òjì ọnụ mere àgịgà,/wùnye ha n’ìgwè n’ime oke òsìmirì”, majuru “Ekè, wèrè àmàrà gị nà obi ọma gī dì ibù”,. Ha kọwapụtara n’uju ihe odeabụ chọrọ ka Eke kere ụwa mee anwunta.

N’abụ 10 nwekwara ndanusoro echiche na-amaju ibe ya n’ahiriabụ nke a dì n’okpuru iji mee ka echiche ya doo anya:

...Mà ọ biaghị màkà àsìrì ìgba àmà,
Ò burụ mgbalì ìkukō isi maka ùzù;
Ọ bughị òdìmma dibuulò kà o kwèrè bịa
Ò burụ màkà ụra na nrapùta.

N'ahiriabu ndi a di n'elu, ahiriabu nke abuo mejuputara echiche di n'ahiriabu nke mbu. Ahiriabu nke anọ mejuru ahiriabu nke atọ. Odee webatara nke a iji gosi echiche abuo; ezi echiche na ajo echiche mmadu nwere ike inwe.

Oge a na-ekwu maka echiche na-amaju ibe ya, o bughị naani n'ahiriabu abuo ka o na-aputa ihè. Oge ufodu, odeabu na-eji nkwasị nkuume (rikom) n'otu ahiri ekewa echiche na mmeju ya. Ka anyi tulesi omumaaatu a di n'okpuru:

A kpachaa ala, a kuo nkwa.

Egwu ha maa mma, e fewe isi, tawa ukwu;

O daa ilu ilu, o korọ ji, gwurukwa.

N'ahiriabu nke mbu, 'a kuo ya nkwa' mejuru isiahiriabu bu 'a kpachaa ala'. Etu ahu ka o dikwa n'ahiriabu nke abuo. 'e fewe isi, tawa ukwu' mejuru 'egwu ha maa mma'. N'ahiriabu nke atọ kwa; 'o korọ ji, gwurukwa' mejuru 'o daa ilu ilu'. Na nchikota, ebumnobi odee ji webata echiche mmaju ndi a n'abu ya bu ka o wee kwalite ndanusoro. Nke a mekwara ka abu a yitewe egwu a ga-ekwe ekwe ma dikwa utọ n nti.

ii. Biambiakwa nhatanha oge n'ahiri na-esota onwe ha.

N'abu ederede Igbo, a na-enwekari nhatanha nkejiokwu n'ahiri na-esota onwe ha. Ebe e nwere nhatanha nkejiokwu, a ga-enwekwa nhatanha udaoge. Mgbe nke a mere, ndanusoro ga-abuzi otu. Ya bu, ebe o bu na nkejiokwu obula di n'Igbo nwere nhatanha udaoge e ji ekwu ya, o putara na ahiri niile nwere nhatanha nkejiokwu ga-enwekwa nhatanha udaoge. O buru na nke a mee, ndanusoro ha ga-abukwa otu. Ihe nke a putara bu na e ji nkejiokwu ama nhatanha udaoge. Ugbu a, ka anyi weputa ihe ndi a n'abu ndi anyi horo.

Abu 8 weputara ezigbo omumaaatu ndanusoro nhatanha oge n'ahiri na-esote onwe ha. Malite na ahiriabu nke mbu ruo na nke atọ nwere nhatanha udaoge:

Nkejiokwu ụdaoge ndanusoro

Obi dị m uto	6	6	1
Adị m oji	5	1	
Obi dị m uto	6	6	1

Ahiri nke mbu na ato nwere nkejiokwu isii isii, ebe nke abuo nwere nkejiokwu ise. Ihe di iche n'nhatanha nkejiokwu di n'ahiri ndi a bu naani otu nkejiokwu. N'ih na ha nodebere onwe ha, enwekeweghi ndiche n'oge e ji aguputa ahiri nke abuo ahụ na ndi ozọ nodebere ya. A ga-asikwa na ha nwere nhatanha ụdaoge na otu ndanusoro.

O burukwa na anyi gaa na nkebiabu nke abuo, malite n'ahiriabu nke mbu ruo na nke anọ, e nwere nhatanha nkejiokwu. Nkejiokwu e nwere n'ahiriabu ndi ahụ di ise ise. N'ih nke a, ahiriabu ndi a nwekwara nhatanha ụdaoge n'ahiri na-esote onwe ha, mee ka ndanusoro ha buru otu:

Nkejiokwu ụdaoge ndanusoro

Oji bu ike	5	5	1
Oji bu dike	5	5	1
Oji bu mma	5	5	1
Oji bu onu	5	5	1

Na nkebiabu nke anọ kwa, ahiriabu nke anọ na nke ise nwere nhatanha nkejiokwu.

A kpola m

A korola m

Ahiriabu nke di n'elu nwere nkejiokwu anọ, ebe nke di ya n'okpuru nwere nkejiokwu ise. N'ih ya, anyi ga-asị na ha nwere nhatanha ụdaoge.

Ọ dị ụzọ abụọ na-akwalite ndanusoro nhatanha oge n'ahiri na-esote onwe ha. Ha bu kwunkwukwa na kwunkwugha. Kwunkwukwa bu okwu e kwuru kwunwoo maobu kwughachi ihe e kwuru ozo, dika anyi huru n'omumaatu anyi nyeburu n'abu 8 n'elu:

Obi di m uto

.....

Obi di m uto

Kwunkwugha n'aka nke ozọ bu kwunkwukwa ezughị oke, dika na:

Oji bu ike

Oji bu dike

Oji bu mma

Okwu ndi nke a kaghi ihen'okpuru n'ahiriabu ndi ahụ mere ka kwunkwukwa ghara izu oke.

3.3 Asusu Abụ Ederede

E wepu ndoko na ndanusoro, a na-elenyekwa anya n'asusu abụ. N'ebe a onye na-atule abụ ederede Igbo ga-eleba anya n'etu onye dere abụ siri megharia ihe dibu n'asusu, mee ya ka o metuta oguu n'uzo puru iche. Ebe a, onye na-atule abụ na-eleru anya etu ode siri mee ka asusu abụ buru ihe o cheputara n'isi ya, nke na-aputa ihe n'itule nhookwu na atumatu okwu onye dere abụ jiri dee abụ ya.

Dika anyi kowarala, asusu e ji ede abụ bu asusu nka. Asusu nka na-adi elu. O bughị asusu e ji akparita uka nke onye obula ma maka ya. Mgbe a na-ekwu maka asusu nka, a na-ekwu maka asusu ndi ahụ ode jiri choo agumagu ya mma ma mee ka o di iche n'okwu nkiti maobu na edemedede ndi ozọ. Nke a aputaghi na asusu nka e ji ede abụ bu nke mmadu apughi ighota kamaobu asusu kwesiri ilebami anya tupu a ghotu ozi di n'ime ya. Ihe mere

e ji eji asụsụ nka ede abụ bụ na abụ na-esi n'ekereuche odee. O na-agba mbọ ichikọta echiche ya n'okwu olenole. Ugbu a ka anyị jiri ụfọdụ abụ ndị ndị anyị hoooro lebaa anya udi asụsụ na-agba elu n'abụ edererde Igbo.

Ha gụnyere:

Mmemmadu

Nke a bụ atumatuokwu e ji atunyere ihe na-enweghi ndu maobu ihe na-abughi mmadu ka o bu mmadu site n'ime ya ka o di maobu kpaa akparamaagwa mmadu. Nke a na-aputa ihè mgbe e tinyere okwu n'onu ihe na-adighi ekwu okwu ka o kwuo okwu, inye ya aha ka mmadu, dgz.

Omumaatu:

Onwa

Onye ihu ya na-achaputa n'abalì

Agboghò ochi ya na-atu ka àkpàlì.

....

O na-eso m achọ udara n'abalì okochi. (“Onwa” Obienyem n'*Akpa Uche*)

N'omumaatu a di n'elu, a kporo onwa “onye ...” dika a ga-asị na a na-ekwu maka mmadu. “Agboghò ochi ya na-atu ka àkpàlì” na-arutu aka n'ihè onwa na-enye. “Ochi”, nke bu njirimara mmadu, ebe a bu enyookwu e ji weputa ihè ahụ onwa na-enye. N'aka nke ozo, isi na onwa na-eso mmadu gosiri akparamaagwa mmadu nke onwa na-akpa n'ihì na o na-adì ka onwa di n'elu o na-eso mmadu mgbe o na-aga ije. E nwekwara ikeisi na “elugwe na-achi ochi” iji gosi na mmiri anaghi eru kama anwu na-acha. Maoburu na a si na “elugwe na-ebe akwa”, o bu iji gosi na mmiri na-ezo. Ya bu, odee nwere ike iwebata asusu ndi a iji mee ka asusu agumagu ya di elu.

Mmemmadu putara ihè na nkebi abụ nke abuo n'abụ 6 ebe a siri:

M̄m̄anya n̄a-àgbachiri motò àgàdà
Nkw̄ụ n̄a-àkpachara nkume tukàpù nwokē amamiihe-
Nkw̄ụ n̄a-ètighepù onu ihìrìhì nwa ogbì
Kwara àfè nkonko yibe yā.

N'ebe a, odee ji atumatụ okwu a bụ mmemmadụ wee zoo ozi ọ na-ezi ndị ọgụụ ka ofeke ghara ighota ya ngwangwa. Na nkebi abụ a dị n'elu, mmanya enweghi ike inochiri ugboala ụzọ maobụ kwanụ tụt nwoke nkume, ma ya fozie itiputa ogbi okwu n'ọnu. Mmanya abughikwa mmadụ na-ákwá ákwà ma ya fozie ikwanye mmadụ uwe kariri ya, kama, odee ji ahiri nke mbụ wee mee ka a mata na ọ na-ewepụ mmadụ ụjọ n'ahụ. O ji nke abụọ mee ka a mata na mmanya na-eme ka onye ma ihe mewe ka onye nzuzu. O jikwa ahiriabụ nke atọ mee ka a mata na ọ na-eme ka onye anaghi ekwu oke okwu kwuwe oke okwu. O ji nke anọ mee ka a mata na ọ na-ebutere mmadụ inyaisi. O burukwa na anyi gaa na mmalite n'ahiriabụ nke a anọ di na nkebi abụ nke atọ gbadawa, ebe ọ sirì:

M̄m̄anya kwàrà ụzò naabò
Otù gàrà be ndụ, otù gaa be ọnwū-
A n̄ụa mmā à laa n'ùdo,
A n̄ughàrĩa ùwe ekoro n'ohĩa,

mmanya abughì ihe di ndụ; ọ pughì ime ka okporoụzọ abụọ di ebe ụzọ adighi, kama, odee ji mmemmadụ a wee gosi uru di n'inụ mmanya etu di mma na oghom di n'inubiga ya okè.

Mmemmadụ putara ihè n'abụ 7 ebe odeabụ sirì:

...Àdammā bitùrù mmā aka,...

Mma abughì ihe di ndụ a na-ahụ anya. Ma odee ji atumatụ okwu a wee gosi na Adamma mara mma nke ukwu.

Ahiriabụ niile dị n'abụ 9 bụ mmemmadu n'ihì na odeabụ na-ekwu maka anwunta ka ọ bụ mmadu. Odeabụ ji mkpuruokwu a bụ “ndi” wee nye anwunta njirimara na akparamaagwa mmadu.

N'abụ 10, anyi ga-ahụ nke a ebe odeabụ siri na nkebi abụ nke atọ:

“Nwannà, oji abiala.”

Oji enweghi ukwu. N'ihì ya, ọ naghị aga ije. Ma n'ahiriabụ a, odeabụ siri na 'oji abiala' kama isi na ya ewetala oji. Asusu di etu a bụ iji kwalite asusu abụ ya. O gakwara n'ihu n'ahiriabụ nke anọ na ise dikwa n'otu nkebi abụ ahụ si:

...Okporo uzò wère ihe oma bàta.

Ututu tuturu njo puro ehihie na-enye ihè.

N'ebe a, ihe odeabụ ji ahiriabụ a ariọ Chukwu bụ ka a ghara idaba n'ihe mberede. Ututu enwekwaghị ike ikpa agwa ka mmadu. O bụ mmadu nwere anya nwere ike ihu ihe di njo ma gbochie ya ime. Odee webatara atumatụ okwu ndi a iji mee ka asusu abụ ya di elu ma dikwa utu.

Myiri/Ndika

Myiri maobu ndika bu atumatu okwu ji ihe atunyere ibe ya iji kwaa ihe ahụ nke oma.

Myiri na-asị na 'A' dika 'B'. Mkpuruokwu e ji ama ya bu 'dika' na 'ka'. Omumaatu:

i. Ada dika anwunta.

ii. Obi na-eme ka agụ.

iii. Ike dika ezi.

N'omumaatu ndi a di n'elu, e ji anwunta tunyere Ada iji gosi na ọ na-enye nsogbu nke ukwu. E ji agụ tunyere Obi iji gosi na o siri ike nke ukwu, jiri ezi tunyere ike iji gosi na ọ na-eru unyi nke ukwu.

N'abụ 7, nkebiabụ nke atọ, n'ahiriabụ nke atọ, ebe ode siri:

...Ezè ya nà-ènwu dikà onwa ...,

odee ji ọ́nwa tụńyere ụ́dị ọ́cha eze Adamma na-acha. Ọ́ bụ́rụ́kwa na anyị́ gaa na nkebiabu nke anọ́, n’ahiriabu nke atọ́ na anọ́, ebe odee siiri:

...Ọ́chị́ ya diká ihè

Ñkè mụ́mụ́warị́warị́ nà-ènye n’òchichiri.

atumatu okwu a gbakwara elu iji gosi na Adamma ma achị́ ochi nke oma.

Na nkebiabu nke abuo n’abu 9, ahiriabu nke atọ́, ebe odeabu siiri

...Lèè otu ọ́ nà-àgba ònwe ya diká àkụ...,

odeabu ji ‘àkú’ wee tụńyere anwunta.

Mburu:

Mburu bu atumatu okwu na asi na ihe bu ibe ya kpomkwem. Ebe ndika na-ekwu na 'A' dika 'B', mburu na-ekwu na 'A' bu 'B' kpomkwem. Mkpuruokwu e ji ama ya bu 'bu'.

Omumaatu:

i. Ada bu anwunta.

ii. Obi bu agu.

iii. Ike bu ezi.

Mgbe ufodu kwa, a naghị etinye “bu” iji gosi mburu, dika ọ́ dı́ n’omumaatu anyi nyeburu n’elu mgbe anyi na-akowa mmemmadu:

Onye ihu ya na-achaputa n’abali

Agboghọ́ ọ́chị́ ya na-atu ka akpali.

N’ebe a, e nwere mburu makana e mere ka anyi hu onwa di ka “onye ihu ya...” na “agboghọ́ ọ́chị́ ya...” Nghota anyi nwere na nke a bu na “[onwa bu] onye ihu ya ...” na “[onwa bu] agboghọ́ ...”

N’abu 6, odeabu ji ahiriabu nke mbu wee kowaa ihe a ga-eji tụńyere mmanya:

“Ihe uto, ọ́ nà-asọ́ mịkpọ́ọ́...”

N'agbanyeghi na odeabu akpoghi mmanya aha ebe a kpomkwem, ihe o kporo ya bu 'ihe utu'. O doro anya na o bu mmanya ka o kporo aha a iji kowaa etu o si ato.

N'abu 7, mburu putakwa ihè n'ahiriabu nke abuo di na nkebiabu nke abuo ebe odee siri

...O bu asaawa e ji ama atu:....

Odee kporo Adamma "asawa" iji wee mee ka anyi mata na Adamma mara mma nke ukwu.

Ahiriabu niile di na nkebi abu nke abuo n'abu 8 bu mburu. Dika odee siri dee:

. Oji bu ike

Oji bu dike

Oji bu mma

Oji bu onu

Oji bu idi ndu

Na iriju afo.

N'ahiriabu ndi a, odee ji mburu ndi a egosi mma oji di na uru oji bara. Asusu a sokwa weputa nkwdosiike ya n'ihe o kwenyere na ya. O weputakwa nkamma na akaaka ya.

Nkwuma

Nkwuma bu atumatu okwu odee ji eme ka e kwuo okwu di adichaghi mma maobu na-eme iherè okwukwu maobu na-agbawa obi n'uzo o ga-adi nti mma maobu di nrò. Ihe nke a putara bu na e ji nkuma ekwuzi okwu ka ihe di njo di mma na nti. Omumaatu:

i. Nna m ajula nri.

ii. Uche anuwala mmiri mkpi.

N'ebe a, iju nri putara inwu onwu. Ya bu, kama isi na nna m anwula, okwuu nwere ike isi na o jula nri iji mee ka mkporuokwu a bu onwu ghara idizi mwute n'obi etu o kwesiri. N'aka nke ozo, isi na nwaanyi anuwala mmiri mkpi putara na o nwewela mmeko nwoke na nwaanyi. Ya bu, nkuma na enyeaka ikwughari okwu di ana ka o di mma na nti.

Uduokwu Ụda

Uduokwu ụda bụ atụmatụ okwu na-eme ka a mata mputara ihe site n'ụda nkịtị ya.

Ọmụmaatụ:

i. Kọịkọị

ii. Tañom tañom

Anyị nwere ike isi na ụda abụ a dị n'elu na-ekwu maka ụda akpukpukwu ụmụ nwaanyị nakwa mgbịrịgba.

N'abụ 6, anyị ga-ahụ nke a ebe odeabụ siri 'iyōo' nà 'iyāā' nakwa mkpuruokwu a bụ 'mịkpọọ' n'ahiri nke anọ na nke mbụ dị na nkebiabụ nke mbụ. O ji 'iyōo' nà 'iyāā' wee ziputa etu egwu mmanya si adà. Jiri 'mịkpọọ' gosi etu mmanya si atọ.

Uduokwu Myiriụda

Ụda nke a na-agbado ukwu n'etu okwu siri da na ntị; ọ bughị ụda nkịtị kpomkwem.

N'abụ 7, atụmatụ okwu a bụ ya kacha gbaa elu n'abụ a. Ha gụnyere: kwekem, pokopoko, yoriji, warawara, na ririri. Odee ji uduokwu myiriụda ndị a niile wee ruo oru ikowa mma Adamma. O ji 'kwekem' gosi na ọ gbagoghị agbago, jiri 'pokopoko' gosi etu anuahụ ya siri maa abuba, jiri 'yoriji' gosi etu ntutu ya siri di, jiri 'warawara' gosi na imi ya ebughi oke ibu kama o pere mpe kwuru oto, jiri 'ririri' gosi na anya ya na-eke eke.

Ekwuecheozo

Udi atụmatụ okwu a na-eji njo akowaputa mma maobu ezigbo ihe. Ọmụmaatụ:

i. Ọ magburu onwe ya na mmā.

ii. Ọ chagbugo onwe ya n'ocha.

Igbuduokwu

Atụmatụ okwu nke a bụ ekwumekwu nwere echiche abuo bu azuokwu onwe ha maobu nwere echiche abuo na-emegide onwe ha, yie ihe apughị ime eme, ma e lebamie ya anya nke oma, a hu na o nwere echiche miri emi.

Ọmụmaatụ:

- i. Onye rikarịa, ọ nyukarịa.
- ii. Onye na-enyo, isi ya a na-apụta.
- iii. Nwata bụ nna dimkpa nwoke
- iv. Ọnwụ bụ ndụ

Ahaonochi

Ahaonochi bụ atumatụ na-enye ihe aha site n'etu o siri metuta ihe ozọ maobu site na etu e siri jikoo ha abuo onu.

Ọmụmaatụ:

- i. Ndi isiawo nwere nzuko taata.

N'omumatu a di n'elu, 'isiawo' nochitere anya ndi okenye.

Ajuju nzaraonwe

Ajuju nzaraonwe bu ajuju anaghi enwe osisa. E nwekwara ike ikpo ya 'a juo a zaghi' - ajuju nke osisa ya di n'ime ya.

Ọmụmaatụ:

- i. Ọnwụ, olee ebe ike gi di?
- ii. Gini ka m mere uwa?

N'abu 9, ahirjabu nke ato di na nkebiabu nke ato, odeabu tinyere ajuju nzaraonwe:

Ọ bu gini mere ya amaghi oru ubi?

Na nkebiabu nke isii kwa, anyi ga-ahukwa ajuju nzaraonwe ozọ:

- iii. ...Ka m juo, o bu ihe ahụ hūrū ihe dum na o di mmā,
- iv. Kèrè anwuntà wunye n'ùwà?
- v. Ajuju di etu a enweghi osisa. Odee webatara ya iji mee ka asusu abu ya di elu.

Ilu

Ilu bụ mmanụ ndị Igbo ji eri okwu. Ilu na-enwe mputara abụọ; mputara ime na mputara elu. Ọ bụ ọrụ dịrị onye na-enyocha agumagụ ichoputa echiche miri emi odee ji ilu ya ziputa n'agumagụ. Omụmaatụ ilu:

- i. Anụ gbaa ajo ọsọ, a gbaa ya ajo egbe.
- ii. Nwa a kwọ n'azụ amaghị na ije bụ ọrụ.
- iii. Aka aja aja na-ebute ọrụ mmanụ mmanụ.

N'abu 10, ilu odeabụ webatara n'abu a bụ nke a:

...Egwu ha maa mmā, è fewe isī, tawa ụkwù;

Ọ dàa ilù ilu, ò kōrō ji, gwùrukwa....

Odee ji ya wee gosi na ọ bụrụ ihe ọma ka ọbịa bịa n'ụlọ ya jiri bịa na ya nabatara ya, maọbụrụ ihe ọjọọ, o sowe onye bu ya bịa.

Akpaalaokwu

Dịka ilu, akpaalaokwu na-enwe mputara abụọ.

Omụmaatụ:

- i. Afọ tara ya mmiri.
- ii. Akpịrị na akpọ m nkụ.

N'omụmaatụ ndị a dī n'elu, isị na afọ tara mmadụ mmiri putara na onye ahụ nwere obi ọjọọ. Isị na akpịrị na-akpọ mmadụ nkụ putara na mmiri na-agụ onye ahụ. Ya bụ, asụsụ ndị a mgbe e webatara ha n'agumagụ bụ asụsụ nka n'ihī na ofeke agaghị aghota ozi odee ji ya wee zie.

Okwu Mbite

Mgbe a na-ekwu maka okwu mbite, a na-ekwu maka mkpụrụokwu ndị ahụ e si n'asụsụ ọzọ webata n'asụsụ Igbo ma supee ya ka asụsụ Igbo. Okwu mbite so na nhọokwu odee na-ahọrọ iji chọọ agumagụ ya mma. Omụmaatụ:

- i. Korota
- ii. Bọkeeti
- iii. Jigida

Okwu mbite gbara elu n'abụ 6 bụ “moto” bụ nke e si n'asụsụ bekee bite. Odee webatara ya iji chọọ abụ ya mmā.

Kwunkwukwa

Atumatụ okwu a gbara elu nke ọma n'abụ 8. Odeabụ kwunworo ahiriabụ a bụ ‘Obi dị m ụtọ’ ugboro ugboro n'abụ ya. Etu a ka kwunkwukwa siri pụta ihè n'abu 9, ahiriabụ nke abụọ, bido na nkebi abụ nke mbụ rue na nke isii ebe odeabụ siri;

...Anwuntà dī nà ya:...

E wepụ ahiriabụ ndị a anyị weputara, e nwekwara ọtụtụ ebe ndị ọzọ odee kwughariri ya n'uzọ ọzọ.

Kwunkwugha

Nke a gbakwara elu nke ọma n'abụ 8. Odee kwughariri ihe oji bụ n'uzọ dī icheiche dika;

...Oji ka chi m nyere m

. Oji bụ ike

Oji bụ dike

Oji bụ mma

Oji bụ ọny

Oji bụ idi ndu...

N'abu 9, kwunkwugha putakwara ihe n'ahiriabụ nke mbụ niile, bido na nkebi abụ nke mbụ ruo na nke isii ebe odee na-ekwughari okwu ndi so “A chọwa ndi”:

A chọwa ndị dị nta dī ike n'ụwà,...
 A chọwa ndị dị ụjō, dī nkọ n'ụwà,...
 A chọwa ndị oma di n'ụwà, ikpọ asị n'ụwà,...
 A chọwa ndị dị ụba na-anwu ngwa n'ụwà,...
 A chọwa ndị dị n'ụwà na adighi uru ha bara n'ụwa,...
 A chọwa dum kwesiri gbucha n'ụwa,...

Anyị lezie anya, anyị ga-ahụ na odee kwughariri ogwugwu ahiriabu ndi a niile anyi deputara n'elu, ka o wee weputa echiche di o chorọ iweputa maka anwunta. Odee webatara kwunkwugha a iji wee kwalite ndanusoro n'abu ya.

Na nchikota, anyi atuleela asusu ndi di n'abu ndi anyi lebara anya na ha. Asusu ndi a niile ndiodee webatara dabara adaba. Ha sokwa me ka echiche di elu, di omimi; kwalitekwa ndanusoro ebe ufodu.

NNWALE ONWE 2

1. Olee ihe ndi a na-eleba anya mgbe a na-enyocha abu ederede Igbo?
2. Jiri abu abuo obula masiri gi na *Nka Okwu* kwaa ka asusu si akwalite echiche n'abu edererde Igbo.
3. Guo "Nkwu" J. T. Nzeako na "Nkwu" T. U. Ubesie di n'*Akpa Uche* ka i weputa asusu nka e jiri dee ha.

4.0 MMECHI

Ihe abuo a na-elebaanya na nnyocha abu bu ndina na odidi abu ahụ. Ndina na-emetu aka n'ihe ndi mebere abu dika; isiokwu, echiche maobu ozi odeabu si n'abu ya ezi ndi ogu nakwa mmetuobi. N'isiokwu, a na-eweputa ihe abu a na-enyocha na-ekwu kpomkwem. Isiokwu anaghi eto ogologo. O na-abu otu maobu mkpuruokwu abuo. Omumaatu, abu a kporo "Egwurugwu" nke si n'aka Amasike na-ekwu maka mma iheodinachi; abu

Madụekwe ọ kpọrọ “Ọnwa” na-ekwu maka inwe mmasị n’ihe ọdịnachi, ebe abụ Olebara ọ kpọrọ “Ngwere” na-ekwu maka ndụmọdụ. Echiche abụ nwekwara ike ịbụ ihe nkuzi odee na-ewepụta n’abụ ya. O nwere ike bụrụ otù maọbụ kariya. Abụ Olebara ọ kpọrọ “Ngwere” na-enye anyị ndụmọdụ ka anyị ghara ime ihe n’ihi na ndị ọzọ na-eme ya, ọ na-adụkwa anyị ọdụ ka anyị ghara inomi ndị ọzọ n’ihi na anyị amaghị ihe ha na-agabiga, Echiche ọzọ gbara elu n’abụ a bụ na o mere ka anyị mụta etu mmadụ si eme onwe ya obioma maọbụ enye onwe ya otito. Mmetụtaobi na-ekwu etu abụ si metụta onye gurụ ya na mmụọ. Abụ Madụekwe ọ kpọrọ “Ọnwa” nwere mmetụtaobi obiuto. Ya bụ, ndịna abụ metutara ọkpurukpu ihe atọ ndị a anyị meturula aka di n’elu.

Ndoko abụ so n’okpurukpu ihe a na-eleba anya n’odidi abụ. N’odidi, anyị lebara anya na ndoko, ndanusoro na asusu di n’abụ olenole ndi anyi jiri mere ihe mgbakwasikwu. Ndoko abụ na-ekwu ka odeabụ siri malite na etu o siri mechie abụ ya. Ma o webatara ihe ga-akwado mmụọ ọgụ n’abụ ọ gaje igu ka ọ bụ na ọ malitere deputawa abụ ya ozugbo. N’abụ ndi anyi jiri mere mgbakwasikwu, ufodu nwere Mkpelite ma ha enweghi mmechi. Ndi ọzọ nwekwara mmechi ma ha enweghi Mkpelite. N’asusu abụ ndi anyi hooro, odeabụ nwere asusu ndi na-agara ya nke oma. Ufodu bụ ndi weputakariri mburu, ebe ndi ọzọ jikariri kwunkwukwa na kwunkwugha na atumatu okwu ndi ọzọ.

5.0 NCHIKỌTA

Na yunit a, anyi ji abụ olenole anyi hooro wee lebaa anya na ndina na-adị n’abụ ederede Igbo, ya bụ, echiche na mmetutaobi abụ, lebakwaa anya na ndoko, asusu na ndanusoro. Anyi amatakwalala ihe ndi a turu anya na a ga-eleba anya na ha mgbe a na-ekwu maka ndina na odidi abụ. Ihe ndi ahụ ka anyi ji omummaatụ wee weputa n’ufodu abụ ndi anyi hooro. Ndina bụ ihe odeabụ choro ka e si n’abụ ya ghotā, ihe abụ na-ekwu maka ya na etu ihe ahụ siri metuta ọgụ na mmụọ, ebe odidi bụ uzọ niile odeabụ siri ziputa akanka ya n’ikwuputa ihe ọ na-ekwu n’abụ ya.

6.0 IHE OMUME

1. HỌRỌ abụ abụọ masịrị gị n'akwụkwọ abụ ederede Igbo ndị ị gurụla, tulee ndina ha.
2. Oge ụfọdụ, abụ abụọ nwere otù isiabụ nwere ike inwe echiche dị iche? Jiri abụ abụọ dere maka otù isiokwu kwado azịza gị.
3. Were abụ atọ masịrị gị, tulee etu ndịodeabụ siri hazi ha.
4. Were abụ abụọ masịrị gị nyochaa asụsụ odeabụ jiri dee ya.

7.0 NRỤTUAKA/NGỤMI

Ekechukwu, R. M. (1975). *Akpa Uche*. University Press: Ibadan.

Echebima, G. N. (2001). *Akọ na Uche*. Evans Brothers: Ibadan.

Emenanjo, E. N. (n.d). *Utara Nti*. Evans Brothers: Ibadan.

YUNIT 2: ỌDỊDỊ IDUUAZI

NDINA

- 1.0 Mkpọlite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpọm kwem
  - 3.1 NdokọAkọmakọ
    - 3.1.1 Nhazi akụkọ
    - 3.1.2 Nka Akọmakọ
    - 3.1.3 Kaesirihi
  - 3.2 Agwa
  - 3.3 Asụsụ Iduuazi

- 4.0 Mmehi.
- 5.0 Nchikọta.
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

Na yunit gara aga, anyị ji ọtụtụ abụ wee leba anya n'ihe ndị a na-enyocha n'abụ. Anyị weputara echiche/isiokwu, mmetụtaobi, ndokọ, asụsụ nakwa ndanuusoro dị n'abụ ndị anyị lebara anya. Na yunit a, anyị ga-eleba anya n'ọdịdị iduuazị nke ihe anyị ga-atụle bụ ndokọ akomakọ, àgwà na asụsụ. A ga-akọwa ihe ndi a n'otu n'otu. Anyị ga-agbakwa mbọ jiri omumaatu wee leba ha anya. Nke a ga-enyere gị aka dika nwata akwukwo imata ka e si enyocha ọdịdị iduuazị.

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umuakwukwo ga-enwe ike:

- i. itule nhaziakuko, kaesirihu na nka akomakọ n'iduuazị;
- ii. kowaa nziputaagwa n'iduuazị
- iii. weputa asusu nka ndi gbara elu n'iduaazi ma kwuo ka odee siri jiri ha ruo oru n'akuko ya.
- iii. nyochaa asusu e jiri dee iduuazị obula.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Ndokọ Akomakọ

Ihe ndi a ga-eleba anya ebe a bu nhaziakuko, nkaakomakọ na kaesirihu.

Ugbu a, anyi ga-ele ihe ndi a anya n'otu n'otu.

3.1.1 Nhaziakuko

Nhaziakuko metutara iduuazi inwe usoro akuko ya site na mbido ruo na ngwucha maobu okoo akomako ibuuzo bido n'etiti maobu na ngwusi wee koghachie azu na mbido, ya bu, usoro emereme si sote onwe ha. Odee iduuazi ga-agba mbu hazie akuko ya n'udi emereme (ihe agwa kwuru, mere, chere nakwa mgbe ufodu, ihe o meghi) niile di n'iduuazi ga-adaba etu a turu anya. Emereme di n'iduuazi ga-enwe usoro ihe mee, o nwee ihe kpatara ya site na mmalite iduuazi ruo na ngwucha ya. A hazie iduuazi etu a, a si na e nwere ihe jikoro akuko ya onu maka akuko ya gara n'usoro n'usoro. Ima atu, na *Juochi*, umunna Ekwuigbo choro ya onwu bu ka ha nwe ike ikpakoro ala ya – Okpananjo na Ohieoburu gawara iwe ihe n'ala Ekwuigbo maka na o bu nwa nwaanyi o mutara nke ha chere na o nweghi oke be nna ya – Udumma kporo Juochi laa umunna ya n'ihimmegbu a na-emegbu ha, tinyekwara na di ya, Ekwuigbo, gwara ya agwa mgbe o di ndu ka o kporo Juochi laa be ha ma o buru na ya nwuo – Udumma, nne Juochi, konyere Juochi ndi o ga-agbara odibo n'ihina ha enweghi onye enyemaka, ihe a na-esiri ya na nwa ya ike – Oriaku siri n'ulo Adamma kporo Juochi na nke Nneka n'ihinukwu ahuhu o na-ata ebe ahu - Juochi hapuru ulo Nneka gaa na nke Ukochwu n'ihina Nneka koro ya ahuhu niile Juochi na-ata n'aka nne ya ukwu, nke mere ka Ukochwu kpebie ikporo ya tnye ya ebe o ga-agu akwuko–Ukochwu emechaa kporo Juochi gwa ya naya choro iziga ya ka o biri n'ogige a na-azu ndi nwaanyi choro ichi echichi uka di na Nkporo n'ihina Juochi malitere mewe ofuma karija ka a turu anya – Juochi emewe nke oma n'ule ya niile, na-agba onye nke mbu, mecha chizuo echichi ya malite iru oru Chineke n'obodo di iche iche na-enyere ndi mmadu aka, mecha buru onye ozi Chukwu a maara amara.

Nhaziakuko odeiduuazi nwekwara ike hapu iga n'usoro n'usoro na ihe mee a gagh agwa oguu ihe kpatara o ji wee mee, ya bu, mgbe a na-egosi emereme di icheiche n'enweghi ihe doronya jikoro ha onu. Udi nhazi akuko a ka a na-asi na o di ewetaetii. Omumaatu bu *Dinta* J.C, Maduekwe ebe a malitere na mbido akuko gwa oguu na o nwere ihe dinta bu Ntinuru huru n'ohia nta nke enyeghi ya onu okwu mana e meghi ka oguu mara ihe ahu

ọ hụrụ n'ọhịa nta. Kama ihe amaliteziri ịkọrọ ọgụu bụ akparammagwa di iche iche Ntịnuru malitere ịkpa na-enye ndị mmadụ mgbagwojuanya. Ọ bụ naanị na ngwucha akukọ ahụ ka e mere ka a ghotá ihe ahụDinta hụrụ n'ọhịa nta nke ekweghị ya okwukwu.

N'Onye Kpara Nku Ahuhu, odeiduuazị a haziri akukọ ya n'isi n'isi. Ọ koputara akukọ ya n'isi iri abuo na abuo. Isi obula nwere aha e nyere ya nke metutara akukọ di n'ime ya ma nwekwaa ozi puru iche o na-eweputa. Isi nke mbu kpobatara anyi n'ezinulo Maazi Onwuka. O kowaara anyi udi mmadu Maazi Onwuka na ezinulo ya bu. Na ha bu ndi na-akasi uka ike. O mekwara ka anyi mata na Maazi Onwuka bu onye eziokwu. Isi nke abuo kowara maka Ogoọ nwa Maazi Onwuka. N'isi nke a, odee mere ka anyi mata udi mbo Ogoọ na-agba n'uloka. Na o bu nwa di umeala ma na-erube isi. N'isi nke ato, odee weputara obioma ndi ha na Ogoọ na-agako uka nakwa ezinulo ya nwere maka ngafe o gafere n'ule iba koleji. O mekwara ka anyi mata udi nkwado e nyere Ogoọ mgbe o na-akwado ila n'uloakwukwo. N'isi nke ise, odee mere ka anyi mata na nne na nna Ogoọ duru ya odu ma doo ya aka na nti. Ha gwara ya ka o na-erube isi, cheta na o bu ogbenye, ghara isonye ndi enyi ojo, ghara ime ihe na onye ozọ na-eme ya. Ozọ ka o ghara imechu ha ihu na koleji. Isi nke isii na-ako etu Ogoọ si laa n'uloakwukwo na etu o si zute udi mmadu di iche iche na koleji. N'isi nke asaa, odee weputara udi agwa ufodu umu akwukwo bi n'ogige uloakwukwo na-akpa dika ime nkwughari, nnupuisi, ilu ogu na agwa ojo ndi ozọ. Isi nke asato weputara mpu ndi ndinche umuakwukwo n'ogige uloakwukwo na-akpa site n'inara umuakwukwo na ndi enyi ha nwoke ego iji hapu ha ka ha gaa rahụ na be nwoke. N'isi nke itoolu, akukọ gbara elu ziputara mkpebi Ogoọ na Ijeoma. Na ha agaghị eso umuakwukwo ndi ozọ n'agwa ojo ha na-akpa kama, ha ga-agusi akwukwo ha ike. N'isi nke iri, odee mere ka anyi mata na ajo omume ndi a niile umuakwukwo na-akpa na-ewute Ogoọ n'obi nke ukwu. O ziputakwara agwa umuakwukwo ndi ejighi akwukwo ha kporo ihe na-akpa n'uloakwukwo. N'isi nke iri na otu, odee mere ka anyi mata na Ogoọ jigidesiri ezi omume ya ike n'agbanyeghi onwunwa niile bjara ya. Isi nke iri na abuo mere ka anyi mata na Ogoọ na enyi ya nwaanyi kpebisiri ike na ha agaghị eso umuakwukwo ibe ha ebi ajo ndu ha na-ebi ka ha si ezumiike bata. Isi

nke iri na atọ kọrọ ka aha Ọgọọ si ede ude n'obodo niile gbara ụlọakwụkwọ ha gburugburu n'ihhi agwa ọma ya, na etu o si eme nke ọma n'asompi ukwe ọbụla ọ gara n'aha ụlọakwụkwọ ya. Isi nke iri na anọ ziputere etu ndi ha na Ọgọọ na-agakọ ụka siri bia inwa ya onwunwa na irafu ya ka o soro ha mewe enyi nwoke. Isi nke iri na anọ weputara ihe Ọgọọ sara ndi biara irafu ya na etu ha siri jiri ihere puo. N'isi nke iri na isii, odee koro akuko ka oghom si dakwasị umuakwukwo ndi ahụ na-eme enyi nwoke. Etu ufodu n'ime ha si bute oria mmnwu, oria mmeko nwoke na nwaanyi na afọ ime. Odee mekwara ka anyi mata na ndi nke gara ite ime nwuru n'elu ya. N'isi nke iri na asaa, odee kowaputaara anyi etu Adaigwe siri muo nwa na Damaturu na etu nna ya siri gaa kpolata ya. Isi nke iri na asato kowaputara akaje niile e mere Adaigwe mgbe o batara n'obodo ya. Ọgọọ choputara na ufodu ndi ya na ha na-agakọ ụka bu ndi meremere n'ihu, gwampiti n'azu. N'isi nke iri na itoolu, ode koro akuko udi mmekpaahu Adaigwe na nwa ya nwoke nwetara n'aka ezinaulo ya nakwa n'aka ndi obodo. Na nke iri abuo, ihe gbara elu bu na nwa Adaigwe gakwuuru nne ya juo ya maka onye bu nna ya ka mmekpaahu o na-anata n'aka umuaka ibe ya na-akawanye njo. Nke iri abuo na otu ziputara onwu Adaigwe na nwa ya.

Na ngwucha, odee ji ilu wee mechie akuko ya. Ya bu, anyi ga-asị na akuko a malitere n'ezinaulo Maazi Onwuka bu nna Ọgọọ, kwusi n'ezinaulo Echime bu nna Adaigwe.

3.1.2 Kaesirihu

Nke a metutara etu odee si legara emereme di n'iduuzi ya anya. Odee iduuzi nwere ikeitinye akuko n'onu onye nke ato, ya bu, isi n'onu onye nke ato, ebe o ga na-eji nnochiaha 'o'/'o', 'ya', 'ha' maobu site n'onu onye nke mbu, 'm'/'mu', 'anyi', ako akuko ya . Mgbe odee si n'onu onye nke ato wee koo akuko, odee ahụ bu omazuruiheniile. Nke a putara na o ga-ama ihe niile na-aga agwa n'obi nakwa ihe niile ga-eme n'iduuzi ahu. O na-eji aka ya ekwuputa ihe ndi a. *Juochi, Nkoli na Onye Kpara Nku Ahuhu* bucha omumaatu iduuzi e si n'onu onye nke ato koo. Na *Onye Kpara Nku Ahuhu*, odee tinyere akuko ya n'onu onye nke ato, ebe a odee were onwe ya ka onye mazuru ihe niile na-eme n'akuko. Nke a bu n'ihhi na o ji aka ya na-akowaputa ihe mere. Omumaatu, o koro na

"N'obodo a na-akpo Mbirido, e nwere otu nwoke birila n'obodo ahụ aha ya bụ Onwuka. ...ọ buru na Onwuka anuta udi akuko a na nti, o ga-ewere mkpo ya gkwuru onye ahụ, na ihu juo ya maobu ya... (ihuakw. 1). Ogoo puo apu nuta abụ, o lota o kpuchanye ya nnu ma tnye ya ugba gugharia ma kuziere ya ndi otu ya (ihuakw.7). Udi mgbanwe a na-ahu n'ahu ha kowari na nwa nnunu na-ete egwu n'uzo na ihe na-akuru ya egwu no n'ohia (ihuakw. 33).

Odee ji onye nke mbu, o na-esi n'onu otu agwa gbara elu na-ekwu ihe mere n'iduuzi ya. Ihe niile a na-ako n'iduuzi ahụ mere dika onye nke mbu siri hu ya. Omumatu udi iduuzi a n'Igbo bu *Ije Odumodu Jere* nke Leopold Bell-Gam *Uru Nwa* J.C. Maduekwe dere.

3.1.3 Nka Akomako

Otu ihe na-aputa ihe na nka akomako bu na odee iduuzi na-ewere ihe ndi masiri ya akwalite akanka ya n'akomako ya. Obu nka akomako ka e ji ejiko ihe niile mere n'akomako onu. Nka akomako na-eme ka oguu akomako guru na-aga, ghara isepu anya n'ihe o na-agu ka o were matachaa ihe ndi mere n'akuko ahụ. Ndi a bu ufodu nka akomako odee nwere ike iwebata n'akuko ya: Nhikosi nke putara ihe agaghi werewere. Ihe anaghi aga werewere nandu mmadu. Ihe oma na-emere mmadu; mgbe ufodu, ihe ojoo ana-emekwa. Ihe anaghi agara agwa nke oma mgbe niile dika anyi huru na ndu Juochi. Otu uzo odee si eme nke a bu site n'itinye obinkonelu maobu ogharaokwu ejije n'akomako ya. Obinkonelu na-eme ka oguu ghara itogbo akuko o na-agu ruo mgbe o matara ihe mere n'ikpezu. O buru na a gwa oguu ihe mere ozugbo, o gaghị enwekwa mmasi iguru na-aga. Nka akomako a gbara elu mgbe Bishopu biara nleta, Nneka ekpebie ikoro yamaka Juochi. A gwachaghi oguu ozugbo maka ihe mere mgbe Bishopu gwachara ya gaa kpota Juochi. A biara kowazie ihe ndi ozo mere n'ulo Nneka mgbe o ruru n'ulo hu ndi nona-eche ya. Ogharaokwu ejije bu mgbe oguu maara ihe ga-adakwasị agwa ma agwa n'onwe ya agaghi ama. Nke ozo bu odako nke nwekwara ike iso kwalite nhikosi. Odako na-eme ka akuko dagharia dika mgbe Nneka na-eche etu o ga-esi nyere Juochi aka

ka ọ puo n'ahuhu; ọ buruzie mgbe ahụ ka ọ huru Bishopu, chozie ikoro ya gbasara Juochi. O buzi site na nzute Bishopu na Juochi mere ihe ji dagharịa na ndu ya. Mkpaitauka, nke mgbe odee na-ahapu ikochara anyi ihe niile mere etu ha siri di, sizie n'onu agwa abuo maobu karia, bukwa nka akomako ozo na-agba elu n'iduuzi. Otutu ihe a koru na *Nkoli* si n'onu agwa ufodu dika Nne Nkoli, Ojeuga, di n'iduuzi ahụ puta.

3.2 Agwa na Nziputaagwa

Odee iduuzi na-eji ekereuche ya cheputa agwa ndi ga-eso n'emereme di n'iduuzi ya. Agwa na emereme na-agakorita onu n'ihia na o bu ihe agwa di n'iduuzi mere bu emereme. E nwere udi agwa abuo n'iduuzi. Agwa rari na agwa ndaghari. Agwa rari bu agwa ahụ nke egosiputaghi nke oma ebe agwa ndaghari bu agwa e gosiputara nke oma nke na-eme ihe a turu anya mmadu kwesiri imenu. Agwa rari anaghi agbanwe etu mmadu si agbanwe omume. A na-ejikari otu ihe ama ya. Otu ihe ahụ e jiri mara ya ka o na-ekwu ebe obula e gosiputara ya. Agwa putagasiri na *Nkoli* bu agwa ndaghari. Na *Juochi*, otutu agwa di naya bu agwa ndaghari. O bu agwa Adamma ka o dika e gosiputara ya dika agwa rari n'udi mmeso ojoo o na-emeso Juochi mgbe niile. Mgbe niile o putara, egosighi ya ka o na-emegbu Juochi, e gosi ya ka o na-akocha di ya, Ikegwunu.

Maazi Onwuka n'*Onye Kpara Nku Ahuhu*, bu omumaatu agwa ndaghari. Odee ji Maazi Onwuka ziputa etu ezigbo nna kwesiri isi na-akpa agwa. Maazi Onwuka bu onye Mbirido mutara umu nke Ogo bu otu n'ime ha. A na-ahụ ya n'obodo dika ezigbo mmadu. O naghị emegbu mmadu ibe ya. O naghị ahụ eziokwu kpuchie ya. O naghị anọ hụ ebe a na-emegbu mmadu ibe ya gbachi nkiti. O na-ako ugbo nke oma nke na o na-akota ihe ya na ezinaulo ya na-eri ma nwekwaa ike ire ufodu n'ahia. O bu nwoke huru ezinaulo ya n'anya ma na-akuziri umu ya ezi omume. O na-ejesi uka ike ma na-arukwa oru di n'uloaka. Mgbe nwa ya nwaanyi na-akwado ila n'uloakwukwo, o mere ihe nna kwesiri ime site n'ikwadoro ya ma nyekwa ya ndumodu. Ya bu, anyi ga-asị na odee jiri ya ziputa oru dijiri dibuulo.

Ogogo bu isiagwa e nwere n'akwukwo iduuzi a bukwa agwa ndaghari. Odee ji ya ziputa etu umuagboghoh kwesiri isi na-akpa agwa. Ogogo bu nwata a zuru nke oma, o gosiputara nke a site na irusi oru ike, isopuru ndi mmadu, iga na iru oru ndi o ketara n'uloka. O hapughikwa ezigbo omume ndi a mgbe o ruru koleji; o bu onye ajo omume umuakwukwo ibe ya na-ewute, nke a mere o ji etinye ha n'ekpere ma na-adukwa ha odu. N'agbanyeghi aha akaje niile a na-akpo ya n'ulokwukwo, o gbanweghi ezi omume ya, kama, o na-agawanye n'ihu n'ezi omume nke mere na otutu ndi mmadu na-ekwupuru ya ma chokwaa ime ya enyi. O bu nwata ulokwukwo ya ji eme onu n'ih i otutu ihenrite o riteere ulokwukwo ha. N'ih i nke a, e nyere ya iri nri n'efu.

Ijeoma bu nwata akwukwo bu agwa ndaghari ozo gbasoro agwa oma dika Ogogo. Ha abuo bu umuagboghoh odee ji wee ziputa agwa kwesiri nnomi. Dika ezigbo nwa nwere uche, o nyeere Ogogo aka mgbe o huru na o no na mkpa amaghi ihe o ga-eme dika onye ohuru n'ulokwukwo. Malite n'oge ah u gawa, ha abuo malitere mewe enyi. Utu ha abuo na-atu bu na ha na-eme ka umunne. Ha abuo na-ekpekosi ekpere, aguko akwukwo, eriko nri, emeko ihe ndi ozo niile ha na-eme n'ulokwukwo. N'ih i igba mbu ha n'agumaakwukwo, ha abuo na-ewe onye nke mbu na onye nke abuo na klaasi ha mgbe obula e lechara ule.

Odee ji agwa Adaigwe nochite anya umuakwukwo ndi na-amuta agwa ojoo n'ulokwukwo na ihe na-adakwas i ha n'ikpeazu. Adaigwe si n'ezigbo ezinaulo puta, mana ogologo akpiri ya mere ka o hapu ezi agwa e jiri zuo ya sowe otu ojoo. Mgbe o huru na Ogogo achoghi iso ha n'ajo omume ha, o kporo enyi ya nwaanyi bu Nkeiru jekwuru Ogogo koro ya uru niile a na-erite n'inwe enyi nwoke. Dika o siri kwu:

Ogogo, anyi na gi bu enyi na-ejekwa otu uka efe Chineke mana i jee n'obodo ndi na-eri awo, soro ha riwe awo. Mmiri riri oha abughi ajo mmiri... Anyi onwe anyi enwetechaala otu, na-agbanyeghi na anyi na-ebu Baibulu. ... I matara nke oma na i nwee otu onye onye, o ga-adi mma karija ikpoju umunwoke nkata. Otu ah u i ga-enweta ga-elekota gi anya. ... O bugh i mgbe niile gi na ndi nwaanyi na Baibulu a na-akpari" (ihuakw. 53).

Ka ha gwachara Ọgọọ ihe a, o nyere ha ndumọdụ ka ha hapu omume ndi ahụ n'ihu na o nweghi uru ha ga-erite na ya. N'agbanyeghi ndumọdụ niile Ọgọọ duru Adaigwe na enyi ya nwaanyi, ha gara n'ihu na ndu ojo ha. N'ikpeazu, Adaigwe tutara ime mkpukwe muo ya na be nna ya. N'ihu mmekpa ahụ na akaja a na-eme ya na nwa ya, nwa ya gburu onwe ya. Oge Adaigwe nuru na nwa ya anwọla, ya onwe ya sowekwara ya.

Ntupuala bu nwoke bi na Damaturu ebe Adaigwe buru afọ ime ya gbaga. Mgbe o huru etu ndi na-achọ igo nwa si abiakwute Adaigwe mgbe o muchara nwa, o mere ka nna Adaigwe mata na o muru nwa n'obodo ahụ. Mgbe nna Adaigwe nuru nke a, o biara kporo ya kpọlaa obodo ha.

NNWALE ONWE 1

1. Guo otu akwukwo iduuazi Igbo ozọ soro gi, tlee ka ka ode si ziputa agwa ise di na ya.

3.3 Asusu Iduuazi

A bia n'asusu, ihe a na-eleba anya bu etu ode iduuazi siri were asusu nka, asusu di elu, weputa nkamma n' iduuazi ya. Ihe ndi a na-atule n'okpuru asusu gunyere usorokwu, etu ode siri weputa echiche ya site na mbughari usorokwu, udiri ahiriokwu di n'odinigha ode. Udiri usorokwu na udiri ahiriokwu na-eweputa ndanusoro odinigha. A na-atulekwa ka ode siri weputa atumatu okwu di ichiche n' iduuazi nakwa nhookwu ya. A na-atule ka ode iduuazi si ji asusu mee ihe – ka o si webata ihe dika mburu, myiri, uduokwu, ilu, kwunkwukwa, enyookwu, ntochi, dgz. Na ihe o ji ha mee ebe o webatara ha. Nsiekwu ya bukwa ihe ozọ a na-eleba anya. Nke a metutara etu ode si tinye mkparitauka na olundi iji nye aka ziputa agwa di n'akuko.

N'Onye Kpara Nku Ahuhu, iji ma atu, ode gbara mbọ n'ebe o di ukwu iwebata otutu asusu nka iji choo akuko ya mma. Ufodu n'ime asusu nka ndi di na ya bu ndi a:

Ilu: N’agumagu a, otù ihe odee gbara mbọ webata nke ọma bụ ilu. Otụtụ oge, ọ na-eji karịa otù ilu wee kọwaputa ihe ọ chọrọ ikọwa. Ọmụmaatụ, Ọ bụrụ na anyị agaa n’ihuakwukwọ nke abụọ, anyị ga-ahụ ebe ọ siri:

Ọ ga-ahụ na obodo tara onye dị etu ahụ ahụhụ kwesiri akparamaagwa ojọọ ya maka na nwata wara ọgọdọ nyo nne ya ara, a chụchụọ ya ọnụ n’ala maka na a naghị eji nsị akpa ọnụ ure n’ihi na nwata nyuọ ajọ nsị, e were afiri ifi ede wee kpuchaa ya ike.

N’ebe a, ihe ode ji ilu a wee mee ka ndị mmadụ mata bụ na Maazị Ọnwuka anaghị emere onye ojọọ ebere kama, ọ na-agba mbọ hụ na onye ọbụla natara ụgwọ kwesiri ihe o mere. Ọ bụrụkwa na anyị gaa n’ihuakwukwọ nke iri abụọ, anyị ga-ahụkwa ebe ọ siri: “Nkita anaghị eri nsị, sowe nke na-eri nsị, a ga-asị na ha niile na eri nsị”. Maazị Ọnwuka ji ilu a wee dọ nwa ya nwaanyi bụ Ọgọọ ọdụ ka ọ mara na ọ bụrụ na ya na ndị ojọọ bụrụ enyi, na a ga na-agunye ha niile na ndị ojọọ. E wepụ ilu ndị a anyị weputara, e nwere otụtụ ilu ndị ọzọ odee webatara n’agumagu a. Otụtụ ebe, ilu ndị a na-adaba nke ọma ma ebe ụfọdụ, ọ naghị adabacha. Iji maa atụ, ọ bụrụ na anyị agaa n’ihuakwukwọ nke iri, anyị ga-ahụ ebe odee siri: “Achoputara (a choputara) na Ọgọọ kpara ike ka chinchị”. N’ebe a, iji chinchị kọwaa maka akpamiike mmadụ kpara adabachaghị ọkachasi ma e lewe etu odee si zipute agwa Ọgọọ. N’ala Igbo, o nwere anumanu maobu ahuhu e ji amaatu akpamiike dika, agu, danda dgz, a naghị eji chinchị ama atụ akpamiike kama, a na-eji ya ama atụ inye nsogbu. Ma n’ebe a, odee ji ya maa atụ maka ime nke ọma Ọgọọ mere n’ule. Ọ bụrụkwa na anyị gaa n’ihuakwukwọ nke iri na asaa (pp 17), anyị ga-ahụkwa ebe odee webatara ilu dika: “Ndị Igbo siri na isi aka agaghị adi e sowe ọdụ ji maka na a naghị ahapụ isiaka we na-agba uria”. Ilu a odee webatara ebe a adabachaghị. Ebe ọ bụ na ọ bụ ndị ụka nyechara Ọgọọ ndumoodu tupu nna ya amalite inye ya ndumoodu nke ya, Isi na isi ji anaghị adi e sowe ọdụ ji gosiri na o nweghi ihe nna Ọgọọ jiri ndumoodu ndi ụka nyere ya kporo, ya bu, na ya bu nna ya agaghị anọ ndi ụka enyewe nwa ya ndumoodu. Ebe ọ bụ na nna Ọgọọ na Ọgọọ n’onwe ya bụ ndiuka, e kwesiri ihu ndumoodu ndi ụka na nke nna ya nyere ya dika ihe bara uru. E wepụ ebe ndi a anyi weputara, o nwekwara otutu

ebe ndi ọzọ odee webatara ilu adabaghị n'echiche o jiri ha zipute. E wepu nke a, odee mere ka ọ buru na ọ na-atu ilu nke oma wee makoo ilu niile o chetara kowara ozi ọ na-ezi kama ihoro naani otu maobu abuo kacha daba. Iji maa atu, ọ buru na anyi agaa n'ihuakwukwo nke iri anọ na anọ (p.p 44), anyi ga-ahu ebe ọ siri:

Ndi otu ulo uka ha amaghị na ndi a si koleji bata maka ezumiike bu agu kwachie agwa, ọ di ka ọ naghị eme ire na egbe nkanka nku abughizi nwata egbe maka na ya bu nwa mkpi, gbarala otu afọ abughị nwa mkpi n'ihia na oke tupuru ala, abughị nwa oke.

Dika anyi huru na nkebite a di n'elu, odee ghakoro otutu ilu onu. Nke a mekwara ka ilu ya ghara inwe nghota zuru oke metutara ozi ọ na-ezi ma meekwaa ka agumagu ya ghara iweputa nkamma.

Akpaalaokwu: Odee gbaliri iwebata akpaalaokwu n'agumagu ya. O buru na anyi gaa n'ihuakwukwo nke asaa ebe ọ siri: "Ndi uka ha huru ukwu obula ọ zoro n'ala n'anya". Odee ji nke a wee gosi na ndi ha na Ogo na-agako uka huru ya n'anya nke ukwu. N'ihuakwukwo nke iri na ise, anyi ga-ahukwa ka odee siri webata nke a iji choo ederede ya mma: "Ndi otu nne na nna ya yoro ekpere n'isi Ogo...". Ebe a, odee ji 'yoro ekpere' gosi na ha kpeere Ogo nnukwu ekpere.

Na nchikota, akpaalaokwu odee webatara n'agumagu a dabara nke oma ma kwadokwa asusu nka o jiri dee agumagu ya.

Mburu: O buru na anyi gaa n'ihuakwukwo nke iri isii na abuo, anyi ga-ahu ebe odee siri: "Tupu ndi gara ulogwu ga-abata, o bu asiri eje mba (okwa) akosarala ndi bi na koleji ihe mere n'ulogwu". N'ebe a, ozi odee ji atumatu okwu a zi edochaghị anya. O koro "okwa" bu nke o tinyere n'akaranguchi 'o bu asiri eje mba'. O doghi anya ma onye buuru asiri a puo ọ bu mmadu ka ọ bu anumanu n'ihia na o nweghi agwa ọ weputara n'agumagu a dika onyeasiri. O gaara aka mma maoburu na ọ si; 'ndi obuasiri eje mba maobukwanu okwa kama iji okwa kowaa 'o bu asiri eje mba'. Ya bu, etu odee siri jiri asusu a wee ruo oru ebe a adabachi n'ihia na o gosighi na o nwere ezigbo akanka.

Myiri: N’ihuakwukwọ nke asaa, anyị ga-ahụ ebe odee siri: “...Ọgọọ na-ekwu ka ọkiri, nna ya ana-edede ka udu maka na ihe mmiri ọkụ na-ekwu bụ anyị bụ otù, anyị bụ otù”. Odee ji myiri a gosi etu oluegwu Ọgọọ na nke nna ya si ada. Site n’ihe o ji tonyere ha, ọgụ ga-ama na olu egwu Ọgọọ na-ada ka oluegwu nwaanyi, ebe olu egwu nna ya na-edede ude nke ukwu. N’ihuakwukwọ nke iri abụọ na ise kwa, anyị ga-ahụ ebe ọ siri:

Ọ na-ahụ ndị toro ogologo topu ka nkwa ma ume a na-apụ ha azụ. Ọ na-ahụ ndị buru ibu ma ndị dika fotuboọlụ. Ọ na-ahụ ndị ọcha ha bụ sọ mma ma hụkwa ndị na-eji oji ka unyi. Ọ na-ahụkwa ndị jochara njọ ka udele ma na-asukwa asusu ndị Igbo di icheiche.

N’ime ahiriokwu ọbụla di n’ime nkebite a di n’elu, odee webatara myiri. Ihe ndi a o webatara bu iji mee ka anyi ghotamie etu mmadu ndi ahụ Ọgọọ hụrụ na koleji di nakwa iji choọ agumagu ya mma.

Egbeokwu: N’ihuakwukwọ nke asaa, anyị ga-ahụ ebe odee siri: “O kwekariri nnunu a na-akpo okiri n’egwu”. Odee ji egbeokwu a wee gosi na Ọgọọ na-agu egwu nke ukwu. Ọ burukwa na anyi agaa n’ihuakwukwọ nke iri anọ na anọ (44), anyi ga-ahukwa ebe odee siri: “Ha amaghi na umuaka a bu “magbu obodo” na ha amarachajala ihe kari ndi muru ha”. Nke a aputaghi na umuakwukwọ ndi a odee na-ekwu ebe a nwere amamihe kari nne na nna ha kama, o ji ya wee gosi na ha amarala nwoke.

Kwunkwukwa: N’ihuakwukwọ nke asaa, anyi ga-ahụ ebe odee siri: “...anyi bu otu, anyi bu otu”. N’ebe a, odee kwugariri okwu a iji webata ndanuusoro n’agumagu ya ka o wee puo iche n’agumagu ndi ozo.

Kwunkwugha: N’ihuakwukwọ nke iri ise na abuo, anyi ga-ahụ ebe odee siri na nkebiahiri nke mbu: “... nkwa nta na nkwa imo. ...” N’ebe a, odee kwugariri 'nkwa nta' n’udi ozo iji gosi otutu nkwa ndi nwoke ahụ na-achota Ọgọọ na-ekwe ya.

Nsinuuda: Odee webatakwarara atumatu okwu a n'agumagu ya. N'ihuakwukwo nke asato, anyi ga-ahụ okwu dika: piom, piom piom. Odee ji nsinuuda ndi a wee gosi na umuagboghọ ndi nkwughari ahụ na-ezo ezo wee na-apu. Ozo bukwa na ha na-aga n'aga be umunwoke nke ukwu. N'ihuakwukwo nke iri na otu (ihuakw. 11), odee webatara 'kpoo' n'ime ahiriokwu ya. N'ebe a, ihe o ji nsinuuda a gosi bu na agwa Ogo enweghi atutu maoli. Ya bu, na o nweghi ihe a na-enyo enyo maka ya. Na o bu ezigbo nwa. O burukwa na anyi gaa n'ihuakwukwo nke iri ise na otu, anyi ga-ahukwa okwu dika: "yorii". Odee ji nke a wee kowaa udi mma aji di n'ahu umunwoke ndi na-achota Ogo mara.

Okwu Mmewe: Anyi ga-ahụ nke a n'ihuakwukwo nke iri isii na isii ebe odee sirii: 'chiripanchipa'. O kowaputara mputara okwu a n'akaramkpuchi dika 'slippers'. Ya bu, odee ji ekereuche ya wee meputa okwu ohu a n'agumagu ya. Ebumnoobi o ji webata ya bu iji mee ka asusu akuko ya puo iche.

Na nchikota, odee gbasiri mbọ ike jiri ekereuche ya wee koo akuko a n'udi o ga-eyi agumagu. O ji atumatu okwu di icheiche nakwa ilu, akpaalaokwu, olundi na ihe ndi ozo mewere asusu agumagu wee choo ya mma. Ma n'agbanyeghi nke a, anyi ga-asii na usoroodide ya riri mperi n'ihii n'otutu ebe, o na-edeko okwu ufodu onu ma desaa ha edesaa n'ebe ufodu. Omumaatu; o buru na anyi gaa n'ihuakwukwo nke asaa, na nkebiahiri nke abuo, anyi ga-ahụ okwu dika "o bula", n'ihuakwukwo nke iri ato na itoolu, nkebiahiri nke abuo, anyi ga-ahụ ebe o dere "obula". O bughii naani n'uzo ebe abuo a, kama, o nwere otutu ebe o desara okwu a edesa na ebe o deko ya onu. N'ihuakwukwo nke iri ato na itoolu, anyi ga-ahukwa ebe o desara 'uloakwukwo' edesa n'ebe o deko ya onu. O bughii naani mkpuruokwu abuo a anyi weputara ebe a kama, o nwere otutu mkpuruokwu odee deko onu ebe ufodu ma desaa ha edesaa n'ebe ndi ozo. N'edemede obula, akara edemede di nnukwu mkpa mgbe a na-edede ihe. N'akwukwo a, o di otutu ebe odee kwesiri itinye akara ntupo o tinyeghi. Omumaatu, n'ihuakwukwo nke iri na asato, nkebiahiri nke mbu, anyi ga-ahụ ebe o sirii: "I kwesi kwara (kwesikwara) idi

gara gara n'olu ugbo dika mu na nne gi siri to ntoala ya chetakwa na onye ngana kpuo ite (ute), aguu ekpughepu ya". N'ahiriokwu a di n'elu, odee kwesiri itinye rikom ma a gatachaa 'ntoala ya' iji gosi nkwusi nuume.

Ihe ozoo odee mere n'akuko a adabaghi bu na o dehiere nsupe otutu mkpuruokwu edehie. N'ihuakwukwo nke iri na asato, nkebiahiri nke mbu, anyi ga-ahu ebe o dere "ite" kama ide "ute". N'ihuakwukwo nke iri ato na ano, anyi ga-ahukwa okwu dika "ogboghoh" kama ide "agboghoh". N'otutu ebe kwa, odee webatara okwu bekee ma o supeghi ya n'asusu Igbo etu e si asupe okwu e si n'asusu ozoo wee bite. N'ihuakwukwo nke iri ise na isii, anyi ga-ahu okwu dika 'Lukozade Boost', 'HIV' na 'AIDS' (p.p 58), 'tax' (p.p 66). Ihe ikpeazu anyi ga-emetu aka bu etu odee siri kwugharia okwu ufodu n'udi ozoo. Omumaatu, n'ihuakwukwo nke iri ano, nkebiahiri nke abuo, anyi ga-ahu ebe o siri; Ndi o ji ukwu awa oji... kama isi; "ndi ojiukwu eche oji". E wepu omumaatu a anyi weputara, o di otutu ebe odee mere ihe di etu a. Ya bu, anyi ga-asu na n'agbanyeghi na odee webatara asusu nka n'agumagu a, ufodu asusu nka ndi a adabachaghi n'ebe ufodu. Ya mere, a gaghi asu na asusu odee jiri deputa akuko a weputara nkamma na ezigbo akanka. Ozoo bu na o buru na e lewe udi ndehie na usoroodide o jiri dee agumagu a, a ga-asu na o gugharighi ya agughari tupu o biputa akwukwo a.

NNWALE ONWE 2

1. Nyocha asusu odee n'akwukwo *Omenuko*.
2. Guo *Ukwa Ruo Oge Ya O Daa* nke Tony Ubesie, kwuo ka odee siri jiri nka akomako kwalite akanka ya.
3. Were omumaatu agwa abuo abuo sitere n'iduuzi abuo i guru, kwaa nyochaa nziputa ha.

4.0 MMECHI

Na yunit a, a kuziri maka nnyocha odidi iduuzi – ndoko akomako (nhaziakuko, kaesirihu, nka akomako), nziputaagwa na asusu. A ruturu aka n'iduuzi ufodu dika Nkoli, na Jochi iji maa atu etu e si eleba ihe ndi a anya n'iduuzi. E jiri *Onye Kpara Nku Ahuhunyekwa* omumaatu etu odee ya si ji atumatuokwu ufodu mee ihe. E nwere asusu

nka n'akukọ dī n'akwukwọ a n'agbanyeghī na ufọdụ asusụ ndī a adabaghī n'ihī etu odee si webata ha.

5.0 NCHIKỌTA

Anyī jī akwukwọ iduuazi Igbo olenaole kuzie etu e si enyocha ọdīdī iduuazī. Ihe ndī gbara elu na nkuzi a bụ ndokọ akomakọ ebe e kwuru maka nhaziakukọ, kaesirihū na nka akomakọ. Nhaziakukọ metutara usoro odeiduuazī na-esi eweputa emereme dī n'akukọ ya; kaesirihū bụ onye o si n'onū ya elegara akukọ ya anya – nke nwere ike ibū onye nke atọ maobū onye nke mbū, ebe nka akomakọ bụ ihe ndī masirioddee o webatara ijī kwalite akukọ ya ndī oḡuū n'onwe ha nweekwa mmasi igū akukọ ya. A kowara na udī agwa abuo na-agba elu n'iduuazī bụ agwa ndaghari na agwa rarijī. A kowakwara ihe ndī dī mkpa itule n'asusū iduuazi. E jiri *Onye Kpara Nku Ahuhu* wee lebaa anya n'etu e si enyocha ufọdụ ihe ndī a anyī kwuru a na-enyocha n'iduuazī, dika etu odee siri ziputa agwa ndī nọ na ya. Na yunit nke na-abia abia, anyī ga-ejikwa akwukwọ nrutuaka ufọdụ wee lebaa anya n'ejije.

6.0 IHE OMUME

1. Tulerikota akwukwọ *Dinta* nke Maduekwe na *Ukwa Ruo Oge ya o Daa* nke Ubesie. Kwuo ka odee abuo a siri jiri asusū me ihe.
2. Nyochaa isiokwu na ndina isiokwu dī n'iduuazī Ubesie o kporo *Ukwa Ruo Oge ya o Daa*.

7.0 NRUTUAKA/NGUMI

Onuko, A. (2008). *Onye Kpara Nku Ahuhu....* Enugu: New Generation Books.

Maduekwe, J. C. (1975). *Dinta*. Ibadan: Oxford University Press.

Nnyigide, N., Ezeuko, R., Nwokoye, N. na Eyisi, J. (2014). *Mkpokota Oru Nka Goddy Onyekaonwu*. Anambra: Rex Charles and Patrick Limited.

Nzeako, J.U.T. (1973). *Nkoli*.

Nzeako, J.U.T. (1981) *Juochi*.

Ubesie, U. T. (1979). *Ukwa Ruo Oge Ya o Daa*. Ibadan: University Press.

Ubesie, U. T. (1979). *Juochi Obinna*. Ibadan: University Press.

Uzochukwu, S. (1990). *Akanka na Nnyocha Agumagu Igbo*. Lagos: Sam Orient Publishers.

YUNIT 3: ODIDI EJJE EDEREDE

NDINA

- 1.0 Mkpolite
- 2.0 Mbunuche
- 3.0 Ndina Kpom kwem
  - 3.1 Odidi Ejje
    - 3.1.1 Nsieme
    - 3.1.2 NdokoEjje
    - 3.1.3 Agwa na nziputaagwa n'Ejje
    - 3.1.4 Asusu n'Ejje
- 4.0 Mmechi.
- 5.0 Nchikota.
- 6.0 Ihe Omume
- 7.0 Nrutuaka/Ngumi

1.0 MKPOLITE

N'odidi ejje, a na-eleba anya n'ihe anọ: nsieme, ndoko, agwa na asusu. (Ka asusu si daba nke oma, iji Igbo izugbe, atumatuokwu, dgz.)

2.0 MBUNUCHE

Na ngwucha ihe omumu a, umwakwuko ga-enwe ike:

- mara ihe ikwu maka odidi ejije putara;
- ghota ihe bu nsieme n'ejije;
- muta ihe ndi a na-atule na ndokoejije;
- itule agwa na nziputaagwa n'ejije;
- inyocha asusu ejije.

3.0 NDINA KPOM KWEM

3.1 Odidi Ejije

N'odidi ejije, a na-eleba anya n'ihe anọ: nsieme, ndoko, agwa na asusu.

3.1.1 Nsieme Ejije

Ejije, dika anyi kwarala, bu nnomi emereme; o bughị emereme n'onwe ya. Anyi na-enwe obiuto ikiri emereme ndi a. Otutu ihe na-eme n'ejije tumadi na nkwo bu ihe a kpachara anya eme ka ndi ogenti wee ghota ihe a na-ekwu. Iji maa atu, mmadu nwere ike takwunyere onye ozo ya na ya no n'elu nkwo ihe, ndi ogenti anu ya ma onye ozo no na nkwo agaghi anu ya (aside). Nkwo n'onwe ya bu nsieme n'ihia na otutu ihe di na ya nakwa etu o di bu ka e were mee ejije ahụ.

E nwere ike mee ihe mere n'otutu afọ n'otu awa ma obu abuo etu o di n'Oku Ghara Itena Nwata Rie Awọ Onyekaonwu dere nakwa Akụ fechara Chukuezi, dgz. N'ihia na a na-esi n'ihe na-emeghi eme nomie ihe puru ime eme na ndu n'ezie, a na-atu anya na ndinkiri ga-akpachara anya nabata ihe akonuche ha anabataghi mgbe ha na-ekiri ejije (willing suspension of disbelief). Koldrige, onye ode nnyocha agumagu, kporo nke a "ikpachara anya nabata nkwouwe ekweghiekwe" nke putara ikpachara anya kweta ihe ufodu ndinkiri akaraghi inabata dika eziokwu. Iji maa atu, igbu omenka n'elu nkwo bu otu n'ime emereme anyi ji nkwouwe ekweghiekwe anabata.

Otu ihe na-enye aka n'ileba anya na nsieme bu inyocha nkwouwe ekweghiekwe nke ogu. Anyi maara na ihe e dere n'akwuko bu ihe e jidere ejije. Ndi na-agu akwuko

maṅbụ ekiri ya bụ ejije ga-akpachara anya nabata ihe ụfọdụ nke akonauche mmadu agaghi anabatacha mgbe ha na-agụ maṅbụ ekiri ya ka ejije nwe ike iwepụta Mbunuche a e bu n'uche (Uzochukwu, 2012:96-97). Ha ga-ekwenye n'akụkọ dị n'ejije ahụ wee ruo mgbe akụkọ ahụ bịaara na njedebe. Nke a pụtara na mgbe anyị na-enyocha ejije, anyị ga-elenye anya n'ihe ndị ahụ odee jiri mee ka ọgụ kpackara anya kweta ihe ụfọdụ nke akonuuiche ya anabataghị ka eziokwu, maṅbụ weere ha ka ihe pụrụ ime n'ezie.

3.1.2 Ndokọ Ejije

Na ndokọ a na-eleba anya na nhazi akụkọ. Onye na-atụle ejije na-eleba anya n'etu odeejije siri gosipụta ejije - etu o siri zipụta emereme ya n'ụdị na e nwere ihe kpatara ihe mere jiri mee n'ejije. Emereme ejije na-enwe mbido, etiti na njedebe nke gosiri etu emume siri rịa elu nakwa etu e siri rituo n'ejije ahụ. Onye na-atụle emereme dị n'ejije na-elenyekwa anya n'okpuruokpu emereme, na ka ihe siri dị na ngwụsị emereme dị n'ejije ederede ahụ.

Aristotle ekwuola na ihe ọbụla mere n'ejije ga-enwe mbido, etiti na ngwụcha nke nwere ihe jikoro ha ọnụ. Ihe ọbụla mere ga-enwe ihe kpatara ya, malite na mbido ruo ngwụsị. Ileba anya n'usoro e si wepụta emereme n'ejije ọdachi, usoro a ga-adị ise site na mbido ruo na ngwụsị ejije.

Ọ bughị mgbe niile ka ihe a Aristotle kwuru na-emezucha n'ejije dika n'ejije Igbo. Ihe nwere ike nwee mgbakwunye (subplot). Anyị hụrụ ụdirị a n'ejije a kpọrọ *Oguamalam* ebe Jamike na Chibunna na-ege redio, ebe ụmụaka na-azọ igwe. Mana mgbe ụfọdụ ụdị mgbakwunye a na-enye aka iwepụta mbunucha odeejije. Ka anyị nye ụfọdụ ọmụmaatụ.

Ndokọ *Nwata Rie Awọ*

E kewara ya na nkebi ise: nkebi mbụ ruo na nke anọ nwere emume abụọ abụọ ebe nkebi nke ise nwere atọ. O ji okwu ọnuzọ nke nọchiri Greek chorus malite. Ọ gbara ihe a ga-eme n'anwụ (exposition).

Emereme digasi na *Nwata Rie Awọ* nwechara ihe kpatara ha; ihe mee, e nwee ihe kpatara ya. Odee malitere ejije a site n'igosi ụdị mmadụ Awọrọ bụ. O gosiputara ya dika onye isi ike na onye ofoogeri. N'agbanyeghi na o na-eme ofoogeri, o nwere ike okpukpu aka. O bu nke a mere ndi obodo ya bu Amangwu jiri si na o bu ya ga-anochi ha na mgba. Aka Akataosi mara ndi Amangwu mere Awọrọ ji kwe ya mgba. N'ihina o meriri na mgba ka Obioma jiri hapu Anene ha abụ kwekoritara ilu onwe ha wee gbaso ya. Ihe mere Awọrọ jiri si na ya agaghi aluzi Obioma bu makanao huru ya dika onye ji aka ya gbaso ya, onye o nwetara n'ataghi ahuhu, a biakwa o mworu ya nwa nwaanyi. O bu nke a mereo jiri tuo asi megide ya, chupu ya n'ulo ya ma torokwa ya na nwa ya refuo. N'ihina o refuru ha ka o ji ghara ima na Odinchefu bu nwa ya wee gaa luru ya. N'ikpeazu, o bu n'ihina o choputara na nwaanyi o na-alu alu bu nwa ya mere o jiri gbuo onwe ya. Ya bu, anyi gasi na emereme niile mere n'ejije a nwere ihe kpatara ya.

Nhaziakuko ya di nhikosi. Ihe Awọrọ nwetara n'ikpeazu abughi ihe o turu anya. Mgbe o na-achọ imegide Obioma, o mejide ala (mee aru); mgbe o gara na dibia ichoputa uzọ o ga-esi gbochi nsogbu ya, o wee choputa aru o mere. Awọrọ amaghi ihe obula gbasara Obioma ruo mgbe o lotara. O choputa aru o mere. Nke a butere ya ndagharị na ndu nke dubara ya n'onwu. Nchoputa a kwalitere mmetutaobi n'ebe Obioma na Odinchefu di.

Uzochukwu (2012) rutukwara aka n'uzo ozo e nwere ike isi eleba anya na ndoko ejije, okachasi nke odachi, iji gosi usoro e si weputa emereme ya. Nke a metutara ntule: (i) ka ihe siri kwuru na mbido (ii) ka e siri runye aka n'anya (iii) ka emereme siri ria elu (iv) ka e siri gosiputa ejechaa o gwu (v) ka ihe siri di na ngwusi.

Ka Ihe Siri Kwuru Na Mbido:

Na mmalite emume niile di n'ejije a, odee kowaputara ka ihe siri kwuru. Nke a nyekwaara ndi oguu aka ighota onodu a no na emereme di n'ejije. Na mmalite, odee

tinyere Onuzo bu onye mmalite egwu okwu n'onu. Site n'okwu si ya n'onu puta, o doro anya na a ga-enwe odachi na ngwucha ejije a.

O bughị m ka unu ga-ahụ.

O teela m jiri chịwa akpa ndi nwuru anwu;

Onye nwuzie ya chiri akpa ya

Ihe onye na-amaghi

Agaghi ama ya;

Nke onye ma, ya mara ya

Onye zakoo ya kpowe...

Echeghi eche mee butere arigaghi aria nwuo

Nwata erielawo wee ju anu ...

Ihe nke a putara bu mmadu iji isi ya buru ihe o metara. O gosikwara na ime ebere adighiri Aworo. Onye ozo agakwanughi ata ahuhu ihe o mere kama, o ga-anata ntaramaahuhu dijiri mpu o mere.

Ka E Siri Ranye Aka N'anya:

Dika Uzochukwu siri kowaa, a ga-enwe agwa ga-ama isiagwa aka. Isiagwa ga-anabata imaaka a; ma emesia, o ga-emeru agwa ahụ. N'ejije a bu *Nwata Rie Awọ*, Akatoosi onye Amaudele cheere Aworo aka mgba; Aworo nabatara akamgba a ma mesie merie ya na mgba. N'ihimmeri Aworo meriri ndi Amaudele na mgba ka Obioma jiri gbakwuru ya ka o luo ya. N'agbanyeghi na Aworo luru Obioma, o jighi obi ya wee luo ya.

Ka Emereme Siri Rja Elu:

N'ejije a, ilu Obioma esighi Aworo n'obi puta ma ebe ihe no ghasaa bu mgbe nwunye ya muru nwa izizi o buru nwa nwaanyi. O bu ebe a ka Aworo noro kpebie na ya agaghi aluzikwa Obioma. N'ihinke a, o boro ya ebubo nsi ma si n'uzo di etu a chupu ya n'ulo ya. O bughị naani na o chupuru ya n'ulo ya kama, o gara toro ya na nwa ya refuo (ihuakw. 29-35).

Ka e siri gosiputa e jechaa o gwu:

Oge Aworo choputara na onye o na-alu bu nwa ya nwaanyi, na Odinchefu nwa ya nwaanyi ahụ o na-alu di ime, o malitere kwuwe okwu gosiri na emereme abjawala na njedebe.

O ji ngwere haa ngwere na o bughị anụ!

M gaghị eji anya m hụ ntị m!

M gaghị eji anya m hụ nke a!

O karịa m.

Ka Ihe Siri Di Na Ngwusi:

Ka emereme siri bia na njedebe na-egosi ihe mere isiagwa n'ikpeazu. N'akwukwo a bu *Nwata Rie Awọ*, Obioma na Odinchefu nwa ya na-enwe anuri na ha huru onwe ha anya ozo ka otutu afọ gasiri, ma mgbe Aworo choputara na o bu nwa ya nwaanyi ka o luru; na Odinchefu nwunye ya bu nwa ya na Obioma muru, o gbabara n'ulo were mma magbue onwe ya.

Na nchikota, odee haziri emereme di n'ejije a n'udi na ihe obula mere na ya nwere ihe kpatara o jiri mee. Ma o bu nke kwesiri ime dika Aworo igbu onwe ya, ka o bu nke ekwesighi ime dika Aworo ibo nwunye ya ebubo na itoro ya na nwa ya refuo.

Ndoko Erii Mara Ngwugwu

E kewara *Erii Mara Ngwugwu* n'uzo emume ano. Emume nke mbu, nkiri nke mbu bidoro n'ulo Oriaku Okwundu. Umụ ya choro imata onye bu nna ha. Anyi hukwara nghotahie agwa (mistaken identity). Okoto gburu onye biara izoputa nne ya. Na nkiri nke abuo, Ndubuisi biara ileta ogo ya nwoke Okoto. Uduaku kpebie iso Ochonganooke agbapu n'ubochi agbamakwukwo ya na Ndubuisi. Nkiri nke ato ebido ebe n'ulo Ndubuisi gwu ebe Uduaku gbapuru. Emume nke abuo, nkiri nke mbu bidoro n'ulo Okoto ebe enyi Uduaku biara ihu ya.

Nkiri nke abụọ bụ n'ụlọ Ọchọnganooko ebe Ọchọnganooko siri na ya ga-alụ nwaanyi ọzọ maọburu na Uduaku amutaghi nwa nwoke. Uduaku na ọosụ ekpebie igbanwo umu. Emume nke ato, nkiri nke mbu, Ọchọnganooko ezute Ezuka nakwa Nneka. Emechaa o kporo Nneka puo ka o gachara leta ya.

Na nkiri nke abuo, Profeet ekpeere ọosụ ekpere gwa ya ka o kwuputa njo o mere – igbanwo umuaka. Na nkiri nke ato, ọosụ ekwuputa njo ya.

Emume nke ano, nkiri nke mbu, bụ n'ụlọ Ọchọnganooko ebe e doziri okwu gbasara umuaka ahụ a gbanworo agbanwo.

Nkiri nke abuo gosiri ebe Ọchọnganooko na-akwado ibo obo ihe nwunye ya mere. Na nkiri nke ato, Ọchọnganooko loghachi kororo ndi be ha na Uduaku nwuru mgbe ugbo ha kpuru. N'ebe a kwa ka Okoto gburu nna ya. Ọchọnganooko jee kwugbuo onwe ya.

Ihe ndi mere ka *Erii Mara Ngwugwu* nwee nhikosi bu odako, ihe a gaghị ka a turu anya (peripeteia), ihe itughari etu o sibu kwuru (mgbanwo), nghotahie agwa (mmadu), ogharaokwu ejije, ndahie, akaraakā, itinye onwu na igbu ochu, ilu nwaanyi, nkwaị, ihe mmadu, dgz.

Oriaku Okwundu gbara di ya ama maka mpu niile o na-eme. Nke a mere ka ejide di ya. Ka afọ iri na ise gachara a hapuru ya. O choo iga gbuo Oriaku ya. Enyi Okwundu edunye Okeihemere ozi ka o zie Okwundu gwa ya na agwo di n'akirika, na di ya choro igbu ya. Mana obibia onye ozi na nlota Ogbunanjo dakoro. Mgbe Okoto huru onye ozi a, o gbuo ya chie na o bu nna ya (nghotahie agwa/mistaken identity).

Nke a bukwa ihe agaghị ka a turu anya. Ihe Ikodi Ekweonu, enyi Okwundu na Okoto bu n'uche abughi ihe mere (ihe ha turu anya ga-eme abughi ihe mere). Ntuhị akuko a malitere ebe Uduaku kwahapuru Ndubuisi soro Ọchọnganooko gbapu. Nke a wetara mmalite emereme ozo.

Nke a mekwara ka e nwee ọgharaokwu ejije n’ihi na ndị nkiri ma ihe chere Ndubuisi n’ihu ma agwa n’onwe ya bu Ndubuisi amaghi. Nke a mekwara ka anyi nwee mmetutaobi n’ebe Ndubuisi no nke mere ka ndi nkiri gaa n’ihu ikiri ihe a na-eme.

Odee weputakwara ntuhị ebe e gosiri na Uduaku enweghi ike imuta nwa nwoke nke mere ka ya na noosu gbaa izu. E jikwara odako kwalite emereme a. Uduaku mutara nwa nwaanyi n’otu oge ahụ nwunye Okwuolisa mutara nwa nwoke, n’otu ulogwu. Nke a mere ka o di mfe noosu igbanwo umuaka ha. Nke a weputakwara ọgharaokwu ejije na obinkonelu. Ndi nkiri ga-enwe onunokunobi ima ihe ga-eme n’ikpeazu n’ihi na a na-atu anya na nsogbu ga-adi n’ikpeazu.

Ndako ozo putara mgbe umuaka abuo a tolitere buru ndi huru onwe ha n’anya, nke mere ka Taagbo choo ilu Nneka. Nke a dubakwara n’odachi n’ihi Ochonganooko malitere chwa Nneka mecha dina ya (incest).

Ntuhị gbakwara elu ebe e gosiri ka e siri choo noosu n’oru n’ihi na o tiri nwunye Komishona ihe. N’ihi nsogbu o no n’ime ya, noosu agaa n’ulokpere ebe a noro gwa ya ka o gaa kwuputa njo ya. Nke mere ka a chopta ihe e zoro ezo nke butere ntughari (reversal) mgbe e mere ka Taagbo laghachi n’ulo Okwuolisa ebe Nneka gaghachiri na nke Ochonganooko. Nke a mere ka obinkonelu gbaa elu n’ihi na ndi nkiri choo imata ihe mere n’ikpeazu.

Nke a mere ka emereme a bie n’odachi n’ihi Ochonga kpebiri imegwara; o refuo nwunye ya Uduaku. Nke a mekwara ka e nwee odako. Ogbunanjo zutere Uduaku zoputa ya ka a ghara igbu ya. Nke a mere ka Ogbunanjo batakwaa ozo n’ejije a nke nyere Okoto ohere igbu ya ka o bo obo nne ya o gburu.

E wepụ iji obinkonelu, odee jikwa uchū (premonition) na ọgharaokwu ejije kwalite obinkonelu n'ejije a. O meturu Okwundu n'ahu na ihe ojuo na-akwado idakwasị ya. Ogechi enyi ya rokwarara nro banyere dika Olamma roro nro banyere onwe ya.

NNWALE ONWE 1

Site n'igbado ukwu n'otu ejije ozo i gurula, nyochaa ndoko ya etu i nwere ike.

3.1.3 Agwa na Nziputaagwa n'Ejije

Agwa di oke mkpa n'ejije n'ihu na emereme na-adi n'ejijebu ihe agwa mere. Udi mmetutaobi a na-enwe n'ejije na-esite na etu e siri gosiputa isiagwa di n'ejije. N'ihu na ejije na-akuzi ihe di n'uwa, udi agwa a na-enwe n'ejije agaghi abu isiagwa nke ritere ihe oma mgbe o mesiri ihe ojuo, kama isiagwa na anata ugwo oru ya dika a turu anya na mgbe emereme ga-abia na njedebe. O ga-abu onye gabigara ihe mgbu di icheiche ma nwee mmeri n'ikpeazu.

Agwa: Ihe Aristotle kwuru maka onye Isiagwa Odachi

Aristotle kwuru na onye isiagwa odachi ga-abu ezigbo mmadu (ma o gaghi abu onye difegere mma oke) nke nwere ihe e jiri mara ya; nke odachi dakwasara ya abughi n'ihu ihe o metara ma kama otu ntupo di n'agwa ya. O gaghi abu ajo mmadu sitere n'ahuhu banye n'onu maka na nke a ga-eme ka o di ka ajo ihe na-ebute ezigbo ihe. O gaghi abukwa ezigbo mmadu sitere n'onu banye n'ahuhu n'ihu na nke a ga-eme ka ahụ juo anyi oyi. O siri na onwu onye isiagwa tosi ibutere anyi mmetutaobi obimmeruwe na ujo. Ihe na-ebute obimmeruwe bu uke ikwudo onyeisiagwa. Ihe na-ebute ujo bu uke ikwudo onye nwere ihe e jiri mara ya nke onodu ya gbara elu n'ihu na anyi ga na-asị na ebe ihe di etu a mere nnukwu mmadu, kedu maka anyi onwe anyi bu mmadu nkiti. O buru na uke akwudo ezigbo mmadu nwere ihe e jiri mara ya, anyi ga-enwe obimmeruwe nwekwaa egwu otutu.

Nziputaagwa N'Ejije

Ka anyị tules ka e siri ziputa agwan'ejije ufođu

N'ejije *Oguamalam*, onyeisiagwa bu Ikekwem. Ikekwem bu onye ajo mmadu ya gbara elu nke na-azo ala mmadu. Ndumodu niile ndi obodo na nwa ya Ukadike nyereya egbochighi ya inu iyi nke butere onwu ya.

Ikekwem abughi onye nwere ihe e jiri mara ya n'obodo. O bughi dimgba nke o ji abu dinta ogbanufe. Anyi ga-asizi na o emejuputaghi ihe Aristotle kwuru gbasara onye isiagwa ejije odachi dika anyi kowara n'elu. Onwu ya agaghi ebute mmetutaobi obimmeruwe nke o ji ebute egwuotutu n'ihi na anyi ga-asị na o nwetara ihe o turu n'ahia. O bu ajo mmadu nke metere ihe gburu ya.

N'ejije *Nwata Rie Awọ*, Aworo bu isi agwa e nwere. O bu agwa ndagharị nke nwetara otutu ndokurita site n'ihe ndi dakwasiri ya n'emereme a. N'agbanyeghi na o bu ya bu isiagwa, odee ji ya ziputa ajo mmadu na ndu ofoogeru ufođu umunwoke na-ebi. Bido na mmalite, nna ya bu Obidike kowaputara ya dika nwa abaghi uru na onye ofoogeru. Dika o siri kwu n'ihuakwukwo nke iri na ise (15):

Amutala m nwa oha na-amuta;

Mu bu aturu ji ebule gba aka nwa.....”

Nke a gosiri na Aworo abughi ezigbo mmadu. Obuladi oge Aworo batara, etu o siri saa nna ya okwu gosiri na o bu ajo nwa. N'ihuakwukwo nke iri abuo na abuo (22), anyi ga-ahụ ka o siri saa nna ya okwu na etu o siri kuchapu ya aka n'onu:

Aka ahụ emetukwala m n'onu:

Hum, hum, hum, (aka nna ya wee rutu

ya n'onu o wee tichapu ya aka)...(ihuakw. 22)

Gini wetara na o gaghi ga kpoọ Chukwu kpesara ya? (ihuakw. 24)

N’oge nne ya gwara ya riọ nna ya mgbaghara, o kwetara riọ ya mgbaghara ma ọ bughị na o nwere obi nchehari maka ihe ojọọ o mere. Ọ buru na anyị gaa n’ihu akwukwo nke iri abuo na ise, anyị ga-ahụ ebe ọ siri:

Ọ dị mma, anụla m.

Onye kwere ihe Onicha kwuru

Ya alaa n’oge (ya egburu uhihi baa n’ulo...)

Okwu a Aworo kwuru na ukporohio a o gburu gosiri na mgbaghara a ọ rioro esighi ya n’obi maoli kama, ọ bu ka ọ riọ na a si ya riọ. Ọ burukwa na anyị lee anya n’etu o siri bo Obioma ebubo ma chupu ya na nwa ya n’enweghi omiiko n’ebe nwa ọ muru amu no, anyị ga-amata na ọ bu ajo mmadu n’ezie. Ọ bughị naanị nke a, o mechara gaa toro ha refuo. Ya bu, odee ji Aworo ziputa ajo mmadu na ihe na-eme ndi na-akpa udi agwa a Aworo kpara n’ikpeazu. Ya bu, anyị ga-asị na ejije a bu ejije odachi. Ihe butere odachi a bu ime mpu. Ya bu, e ji ya kwuo Aworo ugwo mpu o mere. Onye obula guru ihe Aworo megasiri n’ime ya ga-enwe obimwute na mgbaruhihu maka agwa ndi a ọ kpara. Ma ọ buru na a hu udi odachi dakwasiri ya, obi ga-eru oguu ala n’ihi na ihe obula mmadu mere kwesiri inwe ugwooru.

Odee ziputara Obioma, nwunye Aworo, dika agwa ndaghari. O ji ya nochite anya umuagboghọ na-abu ha hu oji ha ejighara, ha hu ocha ha achaghara. Umunwaanyi ndi ọ gbara uru agbaghi oghom. Obioma bu nwaanyi na-agba nho di. N’agbanyeghi na ya na Anene kpebiri na ha ga-alu onwe ha, ọ hapuru Anene gbaso Aworo bu onye na enweghi mgbe obi ya ji di n’ebe ọ no. N’ihi na Obioma gbasoro Aworo agbaso, mgbe ike ya gwuru Aworo, o boro ya ebubo wee chupu ya n’ulo ya. Dika o siri kwu n’ihuakwukwo nke iri ise na asato (58):

Nwa anu ohia, i na-ebechu ebechu.

Mgbo, mgbo, mgbo piapukwa gi isi.

Taa ka ọ ga-ebiri mu na gi. I na-agbaso

onye na-amaghi ihe ka ọ luwa gi; I ga-

esi osikapa rie. Ewu, leenu ka onu di

gi. O wee buru mu bu Aworo nwa
Obidike, Agu ndu, ga-alu nwaanyi
mgbakwute. O bughi m ka i huru. Mkpi
mbugo adighi agba. ...

Na nkebite a di n'elu, odee ji Aworo gosi etu umunwoke si ewere nwaanyi gbaso ha agbaso. Na anaghi eji ha akporo ihe. Odee ji ihe dakwasiri Obioma gosi umunwaanyi na nwaanyi igbaso nwoke adighi mma ma oli.

Odee ziputakwara Otikpo dika agwa ndaghari. N'ejije a, Otikpo bu ezigbo enyi Aworo. Dika ezigbo enyi ya, o so Aworo gaa bugara nna Obioma mmanya, ma tunyekwara ya aro ka o gaa dibia afa gaa choputa ihe bu ya na nwunye ya atughi na amughi, na a muo na ejighi. O bu aro iga dibia afa a o tunyere Aworo mere o jiri choputa na Odinchefu nwunye ya bu nwa ya nwanyi.

Odinchefu bu nwaanyi nke abuo Aworo luru. Ha biri otutu afo na nsogbu omumu. Odee ziputakwara ya dika ezigbo nwaanyi huru di ya n'anya ma choo odimma ya. N'ihhi nsogbu amughi nwa ha, o tutaara di ya aro ka o luo nwaanyi ozo ka ama nna ya ghara ichi. Dika o siri kwu n'ihuakwukwo nke iri asaa na otu (71):

Di m, i kwuru eziokwu; i na-eche na
o kaghi mma ka i gaa luru nwaanyi ozo
hu na e siri n'aka ya zotagodu
ngwuru a?"

Nke a gosiri na o bughi onye anyaukwu. Etu o sikwa asa di ya okwu gosiri na o bu ezi mmadu. Ma nke bu isi a huru kwaba okpu bu na o bu n'aka ya ka Aworo siri nata ugwooru ihe ojo o mere nwunye ya bu Obioma. Odee mere nke a site n'ime ka Aworo luo ya.

N'ejije a, a ga-asi na Nwamgbu bu agwa rari n'ihhi na ebe niile o putara n'ejije a, o bu naani asiri ka o na-agba. Tupu Aworo achupu Obioma, Nwamgbu kororo Obioma etu Aworo si akosara ndi mmadu na o gaghi aluzi ya.

.... Ụnyaahụ
ka m gara ịzuta ogiri na be Nwaubani
wee nuchata ihe ụmụokorobia nọ n'ihu
ebe ahụ anụ mmanya na-ekwu:
Na di gi na-ekwu na ya agaghị alukwa gi ozo;
i gbasoro ya agbaso, na o nweghi
mgbe o jiri buru uche ya ilu gi....”

Mgbe Odinchefu nokwa na mwute, Nwamgbọ bukwaara asiri biakwute ya. O kororo ya na di ya muru otutu umu n'ezi.

...O bu etu a ka m siri noro n'ahia ebe m
na-ekwuru nnu ụnyaahụ wee nu ka umu
okorobia nokoro anu mmanya na-ako ka
di gi si amu umu na-eke n'ohia na uzo
n'achoghi ihe o ga-eme gi ka a tuo na
amughi na a muo na e jighi a na-eme
gi kwusi. M wee sika ka bia gwa gi ka i
were ututu afo kwara ibu nkwo, wee
matakwa na agha na-alu gi kpụ oku”

Ya bu, odee ji Nwamgbọ wee ziputa umunwaanyi ndi akaoru ha bu ibu asiri akpaghari ebe obula ha gara.

Nwamgbogo, agwa ozo putara n'ejije a, bu nwunye Obidike na nne Aworo. Odee ji ya ziputa etu ezigbo nwaanyi kwesiri isi na-akpa agwa. N'agbanyeghi iyi niile di ya kporo ya, o weturu olu ala wee rio ya mgbaghara wee nwee ike igwa ya ihe o chororo igwa ya. Nke a putara ihe n'ihuakwukwo nke iri na isii ebe o siri:

Nwamgbogo: Di m, obi ruo gi ala (Ya egbuo ikpere)
Biko egbula m; lee ikpere, lee isi ala.
O na-abu nwata na-eme ezi omume
O buru nna ya ka o yiri

Ma ọ na-eme ajọ omume

Ọ bụrụ nne ya ka o yiri....

Na nkebite a dị n'elu, etu o si gbuoro di ya ikpere ala gosiri na ọ bụ nwaanyị nwere nsopurụ n'ebe di na-alụ ya nọ. Nke abụọ, Nwamgbọgọ hụrụ Awọrọ nwa ya n'anya nke ukwu ma nke a egbochighi ya itụ ya mmehie ya n'ihu. Ọ bụrụkwa na anyị gaa n'ihu akwụkwọ nke iri abụọ na anọ ruo na iri abụọ na ise, Nwamgbọgọ gbara mbọ hụ na nwa ya bụ Awọrọ rịrọ nna ya mgbaghara maka agwa ojọọ ọ kpasoro ya;

Nwa m nke a abughị eziokwu

N'ihia na onye na amaghị onye ka ya

Nwụrụ anwụ. Nwata adighị ebu nna ya

uzọ amụta di ọkpara.

Gị bụ nwata bulie nna gị elu,

Ọgọdọ ayochie gị anya.

Nkita anaghị anyu nsị ebe a na-atọrọ ya

Nri.

Ya bụ, i ga-arịọ nna gị mgbaghara

A ga-emekwanu nke a n'ututu a

N'ihia na e mee ngwa ngwa

E meghara ọdachi....

Ndumọdụ a o nyere Awọrọ ebe a gosiri na ọ bụ ezigbo nne nye Awọrọ. Na n'agbanyeghi na ọ hụrụ nwa ya n'anya nke ukwu, ọ bughị onye na-akwado agwa ojọọ.

Obidike bụ di Nwamgbọgọ na nna Awọrọ. Dika dibuulo, ọ choro ka ọ buri ihe o kwuru ga na-eme n'ezinaulo ya. Ọ bụ nke a mere na mgbe Awọrọ hapuru oru ọ gwara ya na ha ga-aga gawa ihe ozo, ọ baara ya mba nke ukwu. Ozo kwa, etu o si agwa nwunye ya okwu gosiri na o jighi ya kporo mmadu. Naani na nwunye ya juru ya ma o ji akaekpe teta ura mere o jiri kpobaara ya iyi. Nke a di n'ihuakwukwo nke iri na ise (15). Dika o siri kwu:

Taa nwaanyị a ikuku burukwa gị?

Asiri m, aju jukwa gị anya

Amadioha machapukwa gi imi;
Mgbọ! Mgbọ!! Mgbọ!!!
Piapukwa gi isi,
Gi na iji aka ekpe eteta ụra.
Bia na ihe i nyuru esiwela....
Ugbu a ka m juo gi:
Olee ebe Aworo no?
O buru na ikpofutaghi ya ugbu a
A mata mbe n'abo nke bu oke;
I gwa m mu na gi onye nwe ulo a.

Nkebite a gosiri udi mmadu Obidike bu. Etu o si agwa nwunye ya okwu egosighi na o na-enye ya nsopuru ruuru ya. Ya bu, e ziputara agwa ya dika nwoke chorọ ka o buru ihe o kwuru ka onye obula no n'ezinaulo ya ga na-emeriri ma n'agbanyeghi nke a, nnabata o nabatara mgbaghara Aworo rioro ya gosiri na obi esichaghi ya ike nke etu ahụ kama, naani ihe o chorọ bu ka onye obula noro n'okpuru ya.

NNWALE ONWE 2

1. Kowaa ka Onyekaonwu siri ziputa agwa ndi a: Uduhi Okwukaogu na Dibia Afa.
2. Horokwa otu ejije Igbo ozo masiri tulesi nziputa isiagwa na agwa anọ ndi ozo gbara elu.

3.1.4 Asusu n'Ejije

Dika o di n'abu na n'iduuzi, a na-eleba otutu ihe anya n'asusu ejije.

Ebe a na-egosiputa n'ejije n'elu nkwaogo maka ndinkiri, o kwesiri itinye asusu dabara nnoo nke oma n'onu agwa so n'ejije. E tosiro ijikwa Igbo izugbe ede ejije ka nghota wee diri onye obula mfe ogugu. Odee nwekwara ike ikpachara anya tinyin olundi maobu okwuonye n'ejije ya. Onye na-atule ejije ga-elebakwa anya nhokwu nke odee ejije hooro, o dabakwara adaba n'agwa ndi di n'ejije ahụ ka o bu na o dabaghi? Itinye ilu na atumatuokwu di mkpa n'ejije, mana o zighi ezi ka oge e weputara ka nwatakiri ahubeghi

ihe ụwa na-atụ oke ilu karịrị ya ahụ dika Nwakaego na Nwamaka si atụ n' *Otu Mkpisi Aka* J.C. Maduekwe dere. A tūrụ anya na odee ejije ga-etinye ilu Igbo n' onụ okenye kama itinye ya n' onụ agwa obere nwa. Ọ bụ atumatụokwu ka odeejije ji eme ka anyị nwee mmasị pūrụ iche n' ejije ya.

Odeejije *Nwata Rie Awọ* ji asụsụ nka wee chọọ ejije ya mma. Ka anyị leba anya n' ụfọdụ asụsụ nkà ndị odee webatara n' ejije a.

Ilu

Ilu so n' ime ọkpurukpụ asụsụ nka odee jiri rụọ ọlụ ejije a. Ilu niile o webatara dabara nke ọma n' ozi o jiri ha zie ma weputa akanka ya. Ọmụmaatụ, ọ būrụ na anyị gaa n' ihuakwukwọ nke iri na ise (15), anyị ga-ahụ ebe Obidike siri:

Mụ bụ anụ mūrụ ebule gba aka nwa.

Ihe o ji ilu a gosi bụ na onye mūtara Awọrọ amutaghị nwa. Ya bụ, na Awọrọ abaghiri ya uru ọbụla. N' ihuakwukwọ nke iri na isii (16) kwa, anyị ga-ahụ ilu dika:

Mata na onye ya na nwata

Soro rie okotoko ejula

Ekwesighi ka ọ gónahụ ya ụbọchị mpiọrọ

Nwamgbogo ji ilu a wee gwa di ya na ọ bụ ha abụọ zuru Awọrọ, na o kwesighi ita naani ya uta maka agwa ojoo Awọrọ na-akpa. E wepu ilu abuo a, e nwere otutu ilu ndi ozo odee webatara o jiri weputa echiche di ejije a. Ilu ndi a niile dabara adaba ma weputakwa nkamma odee.

Akpaalaokwu

N' ihuakwukwọ nke iri na asaa (17), ebe Obidike na-agwa Duru ihe mere o ji aba mba, anyị ga-ahụ akpaalaokwu dika;

Onye a gwara na Awọrọ
Jiri ọnụ zamzam ụtụtụ
Mata isi manye n'ọhia,
Ọ ga-ekwe?

N'ebe a, “mata isi manye n'ọhia” bụ akpaalokwu. Ihe odee jiri ya zipụta bụ na anya ahụbeghị Awọrọ kemgbe chi foro, na o nwekwanyị onye maara ebe ọ gara.

N'ihu akwụkwọ nke iri na asatọ (18) kwa, oge Duru na-agwa Obidike ka o wetuo obi, ọ sịrị ya:

...Biko, hapụ ihe ahụ ka anyị
Kwuo isi ihe mere m jiri bịa
N'ihia na onye soro ụmuntakiri ugbu a
Ka ha si eme, ha ga-aranye ya
Anyan'ogwu.

Na nkebite a, “iranye anyan'ogwu” bụ akpaalaokwu nke gosiri itinye mmadụ na nsogbu ma odee ji ya wee kwalite asụsụ nkà ya. E wepụ akpaalaokwu ndị a anyị weputara, o nwekwara ọtụtụ akpaalaokwu ndị ọzọ odee jiri wee gosiputa echiche ya. Ụfọdụ n'ime ha bụ; “kowe mmadụ anya n'uzọ” (ihuakw. 23). O jiri ya zipụta na nne ya nọ n'echiche, na “Ebe obi nọ na-atụwa m” (ihuakw. 33)nke o ji n zipụta na ọ nọ na nnukwu mwute.

Mburu

N'ihuakwụkwọ nke iri na ise (15), mgbe Obidike na-ementakwu ọ sịrị:

“Mụ bụ aturu ji ebule gba aka nwa.”

N'ebe a, ọ kpọrọ onwe ya aturu iji wee mee ihe omumaatu. N'ihuakwụkwọ nke iri abuo (20) kwa, anyị ga-ahụkwa ebe Duru kwuru si:

...Ọ bụ Eze Ozurumba ziri ka m bịa

Gwa gi na Akatoosi Di mgba
Nke Amaudele ziteere Amangwu
Ozi mkpari, si na Amangwu
Bu Amanwaanyi: ibiliachi, ibiliachi;
Oke ibili, oke ibili.....

N'ebe a, "amanwaanyi", "ibiliachi", na "oke ibili" bu aha Akatoosi kporo ndi Amangwu. Ya bu, ihe o jiri aha ndi a gosi bu na o nweghi nwoke siri ike no n'obodo a nwere ike imeri ya na mgba. N'ihuakwukwo nke iri abuo (20) kwa, anyi ga-ahụ ebe nna Aworo kporo ya " O jewere afọ lọ n'afọ" nke o ji wee gosi na Aworo na-anote aka ebe obula o jere, na o naghị ala ihe n'oge.

Myiri

Anyi ga-ahụ omumaaatu nke a n'ihuakwukwo nke iri ato na ano (34) ebe Obioma siri: "olu gi ewee na-ada ka olu okwa". Odee webatara ntunyere a iji gosi na oluegwu Ekemma na-atọ uto na nti.

Egbeokwu

Omumaaatu egbe okwu putara ihe oge Obidike na-akporo ndi obodo ya. Dika o siri kwu:

Amangwu gbata nu o!

Aworo egbuo muo!

O gbuo mu o!

N'ezie, o bu naani aka ka Aworo tichapuru nna ya ma o malitere tiwe mkpu na o gbuo ya. Nke a bu iji mee ihe di obere ka o di ukwu.

Kwunkwukwa

N'ihuakwukwo nke iri abuo (20), odee webatara okwu ndi a ugboro abuo abuo: "ibiliachi" na "oke ibili". Odee ji kwunkwukwa a wee gosi na o bughị naani otu nwoke

ka a a si na o sighi ike kama, o bu umunwoke niile bi n'Amangwu. N'ihuakwukwo nke iri na ise, anyi ga-ahụ ebe Obidike kporo nwunye ya oku ugboro ugboro; "Nwamgbogo! Nwamgbogo!!, Nwamgbogo!!!" N'ebe a, aha a o kporo ya ugboro ato gosiri na iwe di ya n'obi. N'ihuakwukwo nke iri abuo na asaa (27), e kwughariri okwu a bu "onye na nke ya" ugboro abuo. Ihe ndi a niile bu maka iji kwalite asusu ejije ya.

Kwunkwugha

N'ihuakwukwo nke iri abuo na otu (21), anyi ga-ahụ ebe Duru siri:

Gị na Akatamkpo

Gị na Akakatagbuo

Gị na Udumootari...

Odee kwughariri ahiriokwu a iji kwalite ndanusoro. N'ihuakwukwo nke iri ato na otu (31), anyi ga-ahụ ebe Nwizugbe kowaputara obodo ya n'uzo di icheiche. Dika o siri kwu:

Amangwu obodo dike

Obodo muru nze muo okoro

Obodo dike teghete

Obodo wuuru n'obodo mkputamkpu

Obodo huru ogu ju nri.

Na nkebite a, Nwizugbe kwughariri "obodo" n'uzo di icheiche iji too ma kowaputa obodo ya n'uzo di icheiche. Odee webatara nke a iji webata ndanusoro n'ejije ya ka o wee mee ya ka o bu abu n'agbanyeghi na o bu ejije ka o na-edede. O weputakwara egbeokwu.

Mmemmadu

N'ihuakwukwo nke iri na ise anyi ga-ahụ ebe o siri:

Taa nwaanyi a ikuku burukwa gi...

Amadioha machapukwa gi imi.

N'ebe a, Obidike gwara 'ikuku' okwu ka o bu mmadu ga-abu o si ya mee mmadu ihe o emee. Odee jiri atumatu okwu ndi a wee kwalite asusu ejije ya. O burukwa na anyi gaa n'ihuakwukwo nke iri na itoolu (19), oge Obidike na-awa oji, anyi ga-ahụ ka o si akpoku ihe adighi ndu, enweghi nti, adighi anu ihe ka ha ga-anu ma mee ihe o na-ari ha. Dika o siri kwu: ...

Ututu bia taa oji

Ogwugwu na udo, gbaanu zuzugbe...

Ala Amangwu bia taa oji

Biko e regbula anyi n'oku

A jugbula anyi n'oyi...

Mmuo ndi anyi kporo aha

Na ndi anyi na-akpoghi aha

Gbazuonu taa oji...

Na nkebite a di n'elu, Obidike gwara 'ikuku' (ndi ozọ bu ihe ndi Igbo kwenyere na ha bu arusi) anaghi ahụ anya maobu metu aka okwu ka mmadu. Odee ji nke a wee kwalite asusu ejije ya.

Olundi

Odee webatara olundi iji mee ka akanka ya dikwuo elu. Anyi ga-ahụ okwu ndi dika "nga" nke putara "ebe a" n'Igbo izugbe, "nakoo" nke putara "lawa" n'Igbo izugbe.

Na nchikọta, odee jiri atumatụ okwu, ilu na akpaalaokwu dabara adaba wee mee ka ejije ya ghoọ agumagụ n'abughị ihenkiri nkịtị. O mere nke a site n'iwebata asusụ dī elu ma jiri ha ziputa echiche miri emi n'ejije ya. Ya bụ, anyị ga-asị na asusụ ndị a niile weputara nkamma n'agumagụ a.

NNWALE ONWE 3

Gụọ akwukwọ a bụ *Nwata Rie Awọ* ka i weputakwuo asusụ nka gbara elu na ya ma kwuo etu odee siri me ka asusụ daba n'ozī ya.

4.0 MMECHI

Yunit a lebara anya na nnyocha asusụ ejije. Anyị ji omumaaatụ wee tulee ufodu ihe ndi a na-enyocha n'ejije, kwuo ka ilu na atumatụ okwu ndi e jiri mee ihe siri daba n'onodu e tinyere ha.

5.0 NCHIKỌTA

Anyi kwuru na asusụ bu otu ihe a na-enyocha n'ejije. E mere ka a ghotā na onye na-atule ejije ga-elebakwa anya na nhookwu odee ejije na etu asusụ ya, dika ilu, si daba adaba n'agwa ndi e gosiri turu ha. E jiri *Nwata Rie Awọ* gosi etu odee ya bu Onyekaonwu si ji asusụ mee ihe n'ejije ya. Asusụ o jiri dee ya gosiri na o bu onye nujuru mmiriara afọ n'iji asusụ dī elu ede agumagụ. O jiri asusụ weputa nkamma n'akanka ya. A na-atu anya na i ga-agbaso omumaaatụ a nyochaa ejije ndi ozọ i ga-agumaka ihe omumu a. O buzi n'ebe a ka anyi ga-eweta ihe omumu a na njedebe.

6.0 IHE OMUME

1. Kedū ihe ndi a na-eleba anya mgbe a na-enyocha ejije ederede Igbo?
2. Asusụ odee Onyekaonwu jiri dee akwukwọ a o weputara akanka ya? Jiri omumaaatụ si n'ime *Nwata Rie Awọ* kwado azizi gi.

7.0 NRỤTỤAKA/NGỤMI

Nwadike I. O. (1992). *Ntọala Agụmagu*. Nsukka: Ifunanya Publisher.

Onyekañwụ, G. O. (1980). *Nwata Rie Awọ*. Anambra: Longman Nigeria Publishers.

Ụzọchukwu, S. (1990). *Akanka na Nnyocha Agụmagu Igbo*. Lagos: Sam-Orient Publishers.